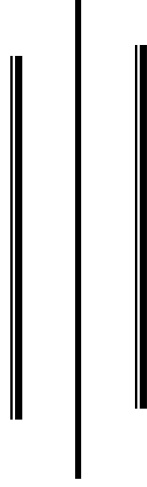
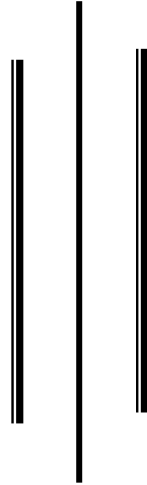

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति
महिलाहरुको सहभागिताको अध्ययन

बुझाएको संस्था :

महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं ।

बुझाउने संस्था :

भर्टेक्स कन्सल्ट प्रा.लि.
लाजिम्पाट-२, काठमाडौं
फोन नं.: ९८४१४३२५७७

अध्ययन समूहका सदस्यहरु

तेजप्रसाद सिग्देल	संयोजक
विनोद यादव	जिल्लागत अनुसन्धानकर्ता
चन्द्र राई	जिल्लागत अनुसन्धानकर्ता
कृष्ण धरेल	जिल्लागत अनुसन्धानकर्ता

विषयसूची

	पेज नं.
परिच्छेद - एक : परिचय	१-९
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ अध्ययनका उद्देश्यहरू	२
१.३ सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा	३
परिच्छेद - दुई : अध्ययन विधि	१०-१२
२.१ अध्ययन ढाँचा	१०
२.२ नमुना छनोट प्रक्रिया	१०
२.३ तथ्याङ्कका स्रोतहरू	११
२.४ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू	११
२.५ तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण	१२
परिच्छेद - तीन : नतिजा विश्लेषण	१३-२९
३.१ महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरूको जिल्लागत विवरण	१३
३.२ महिला विकासका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरू	१४
३.२.१ बभाङ्ग जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरू	१४
३.२.२ रामेछाप जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरू	१४
३.३.३ नवलपरासी जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरू	१५
३.३ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिताको स्थिति	१७
३.३.१ महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाको सहभागिताको स्थिति	१७
३.३.२ महिला विकास कार्यक्रममा अन्य महिलाहरू सहभागिताको स्थिति	१८
३.३.३ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति र अन्य समुदायका महिलाहरूको तुलना	१९
३.३.४ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका र नभएका दलित जनजाति महिलाहरू बिचको फरक	२०
३.३.५ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरू शैक्षिक स्थिति	२१
३.३.६ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरूको उमेरगत स्थिति	२३

३.३.७ संस्था/समुह/समितिको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाको प्रतिनिधित्वको स्थिति	२४
३.३.८ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता नहुनाका कारणहरु	२५
३.३.९ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता गराउन गरिएका प्रयासहरु	२६
३.३.१० समुदायमा दलित जनजाति महिला प्रतिको दृष्टिकोण	२७
३.४ महिला विकास कार्यक्रमको प्रभावकारीता	२८
३.४.१ सामाजिक शसक्तिकरणको क्षेत्रमा प्रभाव	२८
३.४.२ आर्थिक शसक्तिकरणको क्षेत्रमा प्रभाव	२९
३.४.३ वैयक्तिक शसक्तिकरणको क्षेत्रमा प्रभाव	२९
परिच्छेद - चार : प्राप्ति निष्कर्ष र सुभावहरु	३०-३५
४.१ मुख्य प्राप्तिहरु	३०
४.२ निष्कर्ष	३१
४.३ सुभावहरु	३४
४.३.१ भावी कदमहरु	३५

सन्दर्भ सामग्री

परिशिष्टहरु

तालिका सुची

तालिका	पेज नं.
तालिका १ : नमुना छनोट प्रक्रिया सम्बन्धि विस्तृत विवरण	११
तालिका २ : तथ्याङ्क संकलनका साधन तथा जम्मा उत्तरदाताहरुको सङ्ख्यात्मक विवरण	१२
तालिका ३ : महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरुको विवरण	१३
तालिका ४ : बभ्राङ्ग जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु	१४
तालिका ५ : रामेछाप जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु	१५
तालिका ६ : नवलपरासी जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु	१६
तालिका ७ : महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाको सहभागिताको स्थिति	१८
तालिका ८ : महिला विकास कार्यक्रममा अन्य महिलाको सहभागिताको स्थिति	१९
तालिका ९ : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति र अन्य समुदायका महिलाहरुको तुलना	२०
तालिका १० : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका र नभएका दलित जनजाति महिलाहरु बिचको फरक	२१
तालिका ११ : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरु शैक्षिक स्थिति	२२
तालिका १२ : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरुको उमेरगत स्थिति	२३
तालिका १३ : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता नहुनाका कारणहरु	२५

प्राक्कथन

प्रस्तुत “महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिताको अध्ययन” प्रतिवेदन महिला विकास कार्यक्रम सम्बन्धी विज्ञ र सरोकारवालाहरुको सहयोगमा मात्र सम्भव भएको कुरा जगजाहेर छ । यस अध्ययनमा भाग लिनु हुने आदरणीय उत्तरदाताहरु प्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

यस अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने मौका दिनु हुने महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं र यस मन्त्रालयका सचिव खगराज बराल ज्यू र सहसचिव महेन्द्र थापा ज्यूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यस अध्ययनको शुरुवातदेखि अन्त्यसम्म प्रत्यक्ष सल्लाह, सुझाव र निर्देशन दिनुहुने यस मन्त्रालयका निर्देशक भरत राज शर्मा ज्यू तथा अन्य कर्मचारी साथीहरुप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसरी नै महिला तथा बालबालिका विभागका निर्देशक विजया प्रसाईं तथा महिला विकास अधिकृत पुष्पा वम ज्यू विशेष आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा यस अध्ययनलाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गरी यो रुपमा पुऱ्याउन सहयोग गर्नु हुने सबै महानुभावहरुलाई धेरै धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

तेजप्रसाद सिग्देल

समूह नेता

भर्टेक्स कन्सल्ट प्रा.लि.

लाजिम्पाट-२, काठमाडौं

मिति २०७४/०३/३०

अध्ययनको सार

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक “महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरूको सहभागिताको अध्ययन” हो । यस अध्ययनको मुल उद्देश्य महिलाको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक विकासका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको जानकारी लिने, महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाको सहभागिताको स्थितिको विश्लेषण गर्ने र महिला विकास कार्यक्रमको प्रभावकारीताको लेखाजोखा गर्ने रहेको छ ।

यस अध्ययनको अध्ययन क्षेत्र बझाङ, रामेछाप र नवलपरासी जिल्ला हो । जिल्लाहरूको छनोट गर्दा तीनवटै भौगोलिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी हिमाली प्रदेशबाट बझाङ, पहाडी प्रदेशबाट रामेछाप तथा तराईबाट प्रदेश बाट नवलपरासी जिल्लालाई छनोट गरिएको छ । जिल्लाको छनोट गर्दा संघीय प्रदेशलाई समेत पनि ध्यान पुऱ्याइएको छ । जसमा ३ नं प्रदेशको रामेछाप, ४ नं प्रदेशको नवलपरासी र ७ नं प्रदेशको बझाङ रहेका छन् । संम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधिको आधारमा नमुना छनोट गरिएका जिल्लामा महिला विकास कार्यक्रम लागु भएका महिला समुह/समिति/संस्थाहरू मध्येबाट ४ वटा महिला समुह/समिति/संस्थाको छनोट गरिएको छ । नमुना छनोटमा परेका जिल्लामा कार्यरत महिला विकास अधिकृत १ जना, ४ वटा महिला समुह/समिति/संस्थाका अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष ४ जना, महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिलाहरू एउटा समुह/समिति/संस्था बाट ३ जनाका दरले १२ जना, महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी अन्य महिलाहरू एउटा समुह/समिति/संस्था बाट ३ जनाका दरले १२ जना तथा समुह/समिति/संस्थाको वरीपरी रहेका तर महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी नभएका दलित जनजाति महिलाहरू एउटा समुह/समिति/संस्थाको वरीपरीबाट ३ जनाका दरले १२ जनाको छनोट गरीएको छ । नमुना छनोटमा परेकाहरूको अन्तर्वार्ता लिने तथा लक्षित समुह छलफल गरिएको छ । यसै गरी समुह/समिति/संस्थाको वरीपरी रहेका १० वटा घरघुरी सर्वेक्षण गरी प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । त्यसैगरी विभिन्न प्रकाशित पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन, जनर्ल, पुस्तकहरू, अप्रकाशित शोधअध्ययनहरू तथा website बाट द्वितीयक तथ्याङ्कको संकलन गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा संख्यात्मक तथा गुणात्मक प्रकृतिका तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिएको र तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ । यो अध्ययन

गुणात्मक प्रकृतिको भएको हुँदा अन्तर्वार्ता, समूह छलफल तथा घरघुरी सर्वेक्षण गरी आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यस अध्ययनको मुख्य प्राप्तिहरूमा महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गठन भएका महिला समुह/समिती/संस्थाहरूको सङ्ख्या तथा महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तीकरणका लागि गरिने कार्यक्रमहरूको प्रकार जिल्ला अनुसार फरक फरक रहेको, जिल्लामा रहेको दलित जनजाति महिलाहरूको कुल जनसङ्ख्या मध्ये बर्भाङ् जिल्लामा ४६.५९ प्रतिशत रामेछाप जिल्लामा २४.२६ प्रतिशत र नवलपरासी जिल्लामा २२.५३ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरू मात्र महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका, त्यसैगरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका महिलाहरू मध्ये बर्भाङ् जिल्लामा २९.८४ प्रतिशत दलित जनजाति महिला र ७८.९६ प्रतिशत अन्य समुदायका महिला रहेको पाइयो । त्यस्तै रामेछाप जिल्लामा दलित जनजाति महिला ५४.८५ प्रतिशत र अन्य महिला ४५.९५ प्रतिशत तथा नवलपरासी जिल्लामा ३२.९२ प्रतिशत दलित जनजाति महिला र ६७.८८ प्रतिशत अन्य महिला रहेका अथात् दलित जनजाति महिलाहरूको तुलनामा समुदायमा रहेका अन्य समुदायका महिलाहरूको सहभागिता धेरै रहेको, महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाहरू मध्ये निरक्षर वा लेखपढ गर्न नसक्ने ४७.२४ प्रतिशत, सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने ३३.३३ प्रतिशत, कक्षा १० सम्म पढेका १३.८८ प्रतिशत र एस.एल.सी वा सो भन्दा माथिको शैक्षिक योग्यता भएका ५.५५ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका अधिकांश दलित जनजाति महिलाहरू निरक्षर रहेका पाइयो । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाहरू मध्ये १९.४४ प्रतिशत ३०-४० वर्ष उमेर समुहका, ३०.५५ प्रतिशत ४०-५० वर्ष उमेर समुहका, ४९.६६ प्रतिशत ५०-६० वर्ष उमेर समुहका र ८.३३ प्रतिशत ६० भन्दा माथिका उमेर समुहका रहेका पाइयो । महिला समुह/समिती/संस्थाको गठन गर्दा केही समावेशी बनाउने प्रयास भएतापनि दलित तथा जनजाति महिलाहरूको उल्लेखनीय सहभागिता हुन सकेको पाईएन । समूह/समिति/संस्थाको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाहरू पुग्न सकेका पाईएन । महिला विकास कार्यक्रम सबै समुदायको पहुँचमा पुग्न नसकेको र पुगेको ठाँउमा पनि समूहमा आवद्ध गराउने सन्दर्भमा माथिल्लो निकाय बाट खासै प्रयास भएको पाइदैन । अशिक्षा, समुदायमा अभै पनि व्याप्त रहेको परम्परागत सोच एवं संस्कारका कारण कतिपय दलित जनजाति महिलाहरू चाहेर पनि समुह/समिति/संस्थामा आवद्ध हुन नसकेको पाईयो । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका दलित जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक

सशक्तिकरणको क्षेत्रमा थोरै भएपनि परिवर्तन आएको पाइयो । अन्य महिलाहरुको तुलनामा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिता तथा उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक स्थिति अन्य समुदायका महिलाहरुको तुलनामा कमजोर रहेको पाइयो ।

समुदायका रहेका सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक रुपमा विपन्न वर्गका सबै महिलाहरुसम्म पुग्ने गरी महिला विकास कार्यक्रमलाई विस्तार गर्नुपर्ने, महिला विकासका लागि सञ्चालन भएका विभिन्न कार्यक्रमहरुमा दलित तथा जनजाति महिलाहरुको बढी भन्दा बढी सहभागिता गराउनको लागि सर्वप्रथम महिला शिक्षा कार्यक्रम वा महिला सचेतनामूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नुपर्दछ । त्यसको लागि महिला विकास कार्यक्रम अर्न्तगत महिला शिक्षा, प्रौढ शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरुलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने, दलित तथा जनजाति महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक सशक्तिकरणका लागि उनीहरुको आवश्यकता अनुसार छुट्टै कार्यक्रमको व्यवस्था गर्नुपर्ने र महिला समुह, समिति वा संस्थाको गठन गर्दा प्रमुख या उपप्रमुख पदमा अनिवार्य रुपमा दलित जनजाति महिला हुनु पर्ने व्यवस्था महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन मार्गदर्शनमा नै गरिनु पर्ने कुरालाई सुझावको रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद - एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

सबै मानव एकै हुन् भनिएतापनि नेपाली समाजमा त्यो कुरा अभै लागु हुन सकेको पाइदैन । बहु जातिय नेपाली समाजमा जातिय विभेद अभै पनि कायम रहेको पाइन्छ । विगतको तुलनामा नेपाली समाजमा केही परिवर्तन आएतापनि पूर्ण रुपमा विभेद मुक्त नेपाली समाजको निर्माण हुन सकेको पाइदैन । नेपाली समाजमा अभै पनि जातिय विभेदले जरो गाडेर बसेको छ । समुदायमा दलित जनजाति महिलाहरु प्रति गरिने व्यवहारमा सामान्य परिवर्तन आएको भएतापनि अदृश्य रुपमा जातिय विभेद कायमै रहेको पाइन्छ । केही कुरामा समानता पाउन सकिएतापनि विभेद मुक्त समाजको निर्माण हुन सकेको छैन । अनभिज्ञ, विपन्न, विभेदित ग्रामीण नेपालका लाखौं महिला भातभान्छा, सुसार र खेतिपातीको अनन्त दिन चर्याभन्दा पर जीवनको अर्थ खोजिरहेका प्रतीत हुन्छन् । महिला तथा बालबालिका विभागको महिला विकास कार्यक्रम उनीहरुलाई परिवर्तनका अभिकर्ताको रुपमा आफै पुनः आविष्कृत हुन सघाउने खालको हो । आम धारणा विपरित लघु वित्तको कार्यक्रम यो होइन । प्राकृतिक स्रोतको जगेर्नापट्टि यसको खासै लेनादेना छैन । गरिबी-केन्द्रित हस्तक्षेप पनि यसलाई मान्न मिल्दैन । जसै महिलाहरु सशक्त हुन्छन् घरायसी गतिशिलता फेरिन्छ, संरक्षणका मूल्यहरुको पुनरुत्थान हुन्छ र सम्पन्नताले गरिबीलाई पाखा लगाउँदछ । अरु थुप्रै परिलाभहरु पनि मिल्दछन् । कार्यक्रमको प्रत्यक्ष उद्देश्य भने महिलाको सशक्तिकरण नै हो । अघि २०३८ सालमा महिला विकास शाखा खडा भएपछि कार्यक्रम पनि त्यही नै नामले चलाइयो । उप्रान्त महिला विकास कार्यक्रम ध्वजाजस्तै भएको छ । भन्डै साढे तीन दशकपछि कार्यक्रम देशव्यापी भएको छ । कार्यक्रममा १० लाख बढी महिला प्रत्यक्षतः सहभागी छन् ।

राष्ट्रको उन्नति लागि त्यहाँका जनताका सामाजिक आर्थिक शैक्षिक अवस्थामा निर्भर रहने गर्दछ । विकास भन्ने वित्तिकै केवल भौतिक पक्ष मात्र नभई सामाजिक पक्ष पनि जोडिएर आउने गर्दछ । जब समाजमा रहेका विभिन्न समुदायका मानिसहरुको सामाजिक, आर्थिक स्थितिमा सुधार आउँछ विकासले स्वतह फट्को मान्ने गर्दछ । परिवर्तनका विभिन्न सूचकहरुमध्ये शैक्षिक सूचकलाई महत्वपूर्ण सूचकको रुपमा लिने गरिन्छ । तर नागरिकमा चेतनाको विकास हुन्छ त्यसले अन्य क्षेत्रको विकासमा पनि प्रभाव पार्ने गर्दछ । नेपाली समाजमा विभिन्न समुदायका मानिसहरुको बसोबास रहेको छ । ती समुदायहरुको सामाजिक, आर्थिक शैक्षिक स्थितिमा

विविधता छ । अरु नेपालको सन्दर्भमा त पुरुष र महिलाहरूको बिचमा ठूलो अन्तर खाडल रहेको छ । नेपाली महिलाहरूको साक्षरता दर पुरुषको तुलना न्यून रहेको छ । नेपाली महिलाहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर छ पुरुषमा निर्भर हुनु पर्दछ । अधिकांश महिलाहरू घरभित्रकै काममा सीमित रहेका छन् । यसरी पुरुषको तुलनामा महिलाहरू सामाजिक आर्थिक एवं वैयक्तिक रूपमा पछाडि रहेका छन् । महिला महिलाहरू बिचमा पनि विविधता रहेको छ । अन्य समुदायका महिलाहरूको तुलना दलित जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक स्थिति कमजोर रहेका कुरा विभिन्न समयमा प्रकाशन भएका प्रतिवेदनहरूले देखाउने गरेको छ । यिनै सामाजिक आर्थिक एवं वैयक्तिक रूपमा पछाडि परेका समुदायलाई लक्षित समूह भन्ने गरिन्छ । सामाजिक रूपमा विभेदित, आर्थिक रूपमा परनिर्भर र वैयक्तिक रूपमा कमजोर महिलाहरूलाई शसक्तिकरणका माध्यमबाट सामाजिक आर्थिक एवं वैयक्तिक रूपमा अगाडिलाई त्यस्ता महिलाहरूलाई लक्षित गरी विभिन्न प्रकार महिला विकास कार्यक्रम संचालन भएका छन् । देशका ७५ औं जिल्लामा यस्ता कार्यक्रमहरू संचालित छन् ।

यसरी समुदायमा आर्थिक, सामाजिक एवं वैयक्तिक रूपमा पछाडि परेका महिलाहरूलाई लक्षित गरी विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको भएता पनि ती कार्यक्रमहरू खास लक्षित समुदायसँग पुग्न नसकेको कुरा बेला बेलामा बाहिर आइरहने गर्दछ । यसै सन्दर्भमा महिलाहरूलाई लक्षित गरी सञ्चालन गरिएका महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरूको सहभागिता के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

१.२ अध्ययनका उद्देश्यहरू

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजातिको सहभागिताको अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको साधारण उद्देश्य रहेको छ । यसका विशिष्ट उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेको छ :-

क) महिलाको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक विकासका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको जानकारी

लिने ।

ख) महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाको सहभागिताको स्थितिको विश्लेषण गर्ने ।

ग) महिला विकास कार्यक्रमको प्रभावकारीताको लेखाजोखा गर्ने ।

१.३ सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा

अन्तराष्ट्रिय नारी बर्ष १९७५ र सयुक्त राष्ट्र संघिय दशक (१९७६-१९८५) ले विश्वव्यापी रूपमा महिलाहरुलाई विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउने काम गरेको पाइन्छ । सन् १९७९ मा न्यूयोर्कमा महिला विरुद्ध सबै प्रकारको हिंसा उन्मुलन गर्ने सम्बन्धि महासन्धी पारित गरेको र त्यसको प्रभाव नेपालमा पनि परेका कारण सन् १९७६-१९८१ को विचमा नयाँ पहल र अध्ययनहरु शुरु भएको र छैटौँ पञ्च बर्षीय योजना २०३७ - ०४२ मा पहिलो पटक विकास कार्यमा महिलाहरुको सहभागिता प्रवद्धन गर्न निति बनेको पाइन्छ ।

नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा ५१.५३ प्रतिशतमा रहेका महिलाको सामाजिक, आर्थिक अवस्था र आवश्यकता विभिन्न किसिमका रहेका छन् । आधा भन्दा बढी जनसङ्ख्या रहेपनि शैक्षिक र चेतनाको स्तर कम रहेकोले पिछडिएका र विपन्न महिलाहरुलाई चेतना जागरण, क्षमता विकास र सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट आर्थिक, सामाजिक एवं राजनीतिक मूल प्रवाहिकरण गर्नु महिला विकास कार्यक्रमको मुख्य ध्येय हो । ग्रामीण महिलाको लागि उत्पादन ऋण व्यवस्था कार्यक्रमको रूपमा आर्थिक वर्ष २०३९/४० मा सुरु भएको महिला विकास अभियान कार्यक्रमहरु अहिले ७५ वटै जिल्लामा लागू भएको छ ।

महिला विकास कार्यक्रमले समतामा आधारित समुन्नत परिवार को परिकल्पना गरेको छ भने पिछडिएका र विपन्न महिलाहरुलाई चेतना जागरण क्षमता विकास र सामाजिक परिचालनको माध्यम बाट आर्थिक, सामाजिक एवं राजनीतिक मूलप्रवाहिकरण गरी समतामूलक रूपले पारिवारीक जीवन स्तर अभिवृद्धि गर्ने तथा महिला वर्गको हकहितको संरक्षण एवं प्रवद्धन गर्ने ध्येय राखेको छ । महिला विकास कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य यसकार रहेका छ :-

- आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक रूपमा पिछडीएका र अवसरबाट बञ्चित रहेका विपन्न महिलाहरुको विकासको लागि चरणवद्ध रूपमा चेतना जागरण, क्षमता विकास, एवं सामाजिक परिचालन गर्दै स्थानीयस्तरमा महिलाहरुको क्षमता सक्षम र आत्मनिर्भर, सामुदायिक संस्थाहरुको विकास तथा प्रवद्धन गर्ने र त्यसका लागि सहकार्यको अवधारणलाई समेत प्राथमिकता दिने,
- महिला सशक्तिकरण गरी लैङ्गिक मूलप्रवाहिकरण गर्ने,

- सामाजिक कुरिती, चेलिबेटी बेचबिखन, देहव्यापार, घरेलुहिंसा लगायतका महिला विरुद्धका अपराध नियन्त्रणका लागि पुरुषवर्गको समेत सहभागितामा सामाजिक जागरण बढाउने,
- स्रोत साधन र रोजगारीका अवसरमा महिलावर्गको पहुँच तथा समानुतिक नियन्त्रण स्थापनाका लागि पहल तथा समन्वय गर्ने,
- लैङ्गिक मूलप्रवाहिकरणका क्षेत्रमा विशेषज्ञ सेवा समेत दिन सक्ने गरी Center of Excellence का रूपमा संस्थागत क्षमताको विकास गर्ने महिलावर्गको उन्नती तथा लैङ्गिक शासन प्रणालीका लागि संबन्धित संयन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि योगदान समेत दिने रहेको छ ।

यसरी महिला विकास अनभिज्ञ महिलालाई सशक्त तुल्याउने कार्यक्रम हो (नेपाल सरकार, २०७३) ।

सशक्तिकरण शून्यतामा भने हुँदैन । त्यसका लागि कार्यकलाप चाहिन्छ । कार्यकलापमा आधारित सशक्तिकरणमा गर्न सिकने र साथै गरेर सिकने प्रक्रियाहरु हुन्छन् । कार्यक्रमको पहुँचका कैयन् विशेषता पहिल्याउन सकिन्छ । शैक्षिक सशक्तिकरण कार्यक्रम अन्तर्गत सहभागीहरु जीवनपर्यन्त सिकाइको प्रक्रियामा भर्ना भएभै मानिन्छन् । अनेक प्रकारका विषयहरु, जसमध्ये केही सबैलाई अनिवार्य उपायद्वारा पनि सिकाइका अवसर सृजना गरिन्छन् । सङ्गठित सशक्तिकरण व्यक्तिको त हुन्छ तर प्रक्रिया व्यक्तिगत हुँदैन । समर्थन, विरोध, सराहना, आलोचना, कर, लाज, प्रेरणा, डर, दबाव र प्रतिकारसहितको चुनौतिपूर्ण, तुलनात्मक एवं प्रतिस्पर्धात्मक सङ्गातीमाभू नै सशक्तिकरण हुने हो । त्यस उसले व्यक्तिहरुलाई समूह र समूहका संघमा संगठित गरेर आपसी संगतमा राखिन्छ (नेपाल सरकार, २०७३) । सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण सशक्तिकरणका सामाजिक-आर्थिक पक्षहरु सँगसँगै राखिन्छ । यहाँ तीनबाट कार्यमूलक बुँदा दिइएका छन् ।

- सामाजिक भूमिका विस्तार गरेर दैनिक जीवन फेर,
- आर्थिक गतिविधि बढाएर अभावको घेराबाट निकास लेऊ र
- संगठित कार्यकलापलाई बढवा दिएर विभेद विरोधी सामाजिक शक्ति सिर्जना गर ।

सहभागितामूलक कार्यकलापलाई बढवा दिएर विभेद विरोधी सामाजिक शक्ति सिर्जना गर । सहभागितामूलक समूह सदस्यहरुलाई सेवाका प्रापकको रूपमा होइन, सर्जकको रूपमा

हेरिन्छ । सहभागिताको प्राथमिक मञ्च बडा तहमा खडा गरिन्छ, जहाँ त्यस क्षेत्रका सारा समूह सदस्य प्रत्येक महिना जम्मा हुनुपर्दछ । कार्यसूचीको के कुरा र आफूलाई व्यक्त गर्नुहोस्, अर्काका कुरा सुन्नुहोस्, मुद्दामा आफ्नो पक्षबाट अनि अर्काको पक्षबाट पनि हेर्नुहोस्, संभावनाहरूको सर्भेक्षण गर्नुहोस् र आफ्नो परिप्रेक्ष्य फराकिलो पार्नुहोस् । कार्यसूचीमा गर्ने खालका विषय त पर्ने नै भए । सशक्तिकरण प्रभावका अर्थमा भने ती सोच्ने खालका विषय भन्दा कम महत्वका हुन्छन् ।

संयोजित आफै गर भन्ने नियम जताततै लाग्दछ र पनि महिलालाई एकलै पारिन्छ । उनीहरूलाई जिल्लाबाट पटक-पटक गाउँ आउने विभागीय सहजकर्ताले साथ दिइरहेकी हुन्छिन् । निकटवर्ती, संगति, समर्थक, प्रशंसक एवं अनुकरणीय हुने भएकीले सहजकर्तासँग अपेक्षाको शक्ति हुन्छ । नफड्कियोस् भनेर उनी समूहले पछि-पछि दगुर्दछिन् ।

लक्षित समूह

ग्रामीण २० वर्षमाथिका देहायको कुनै एक वा दुवै रूपमा विपन्न महिलामा केन्द्रित रहन्छन् :

- कहिल्यै विद्यालय नगएका वा गए तापनि प्रवेशिका परीक्षासम्म उत्तीर्ण गर्न नसकेका शैक्षिक रूपमा बञ्चित र
- आफ्नो जग्गा वा आम्दानीको नियमित स्रोतबाट वर्ष दिन खान नपुग्ने परिवारका आर्थिक रूपमा बञ्चित ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ बाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा विभागीय कार्यक्रम पुगनुपर्ने महिलाको संख्या ५१ लाख ९६ हजार हुन्छ । त्यसो त, यो मोटामोटी अनुमान हो । खास संख्या निकाल्न देहाय बमोजिम घटाउनु पर्ने हुन्छ :-

- अर्काको उपज वा श्रममा आधारित व्यवसाय भएका र त्यसकारण सहकारी कार्यका प्रक्रियामा साँच्चिकै सहभागी हुन सक्दछन् भनेर अपेक्षा गर्न नसकिने महिलाहरु;
- समुदायका अरुहरुकोसँग बाभिने व्यक्तिगत महत्वकांक्षा भएका महिलाहरु र
- आफ्नो स्वतन्त्र रोजाइले विभागको कार्यक्रममा सहभागी हुन नचाहने महिलाहरु ।

ठीक अंकमा पुग्न मुस्किल छ भन्ने त सहजै अनुमान हुन्छ । सम्भवतः २० प्रतिशतको व्यवस्था अवास्तविक हुनेछैन । यसरी लक्षित समूहको खास आकार ४९ लाख ५७ हजारको हाराहारीमा भर्दछ । सहभागी महिलाको वैयक्तिक, आर्थिक, सामाजिक सशक्तिकरणमा न्यूनतम स्तर देहायबमोजिम निर्धारण गरिएको छ :-

- लैंगिक समता : छेकवारजन्य चलनको अवज्ञा, व्यावहारिक लैंगिक आवश्यकताको सम्बोधन, पारिवारिक एवं सामुदायिक सकारात्मक कार्य (Affirmative actions);
- प्रजनन् स्वस्थता: प्रजनन् स्वास्थ्यको प्राथमिक ज्ञान, समस्या बताउने अनि उपचार गराउने तत्परता, पारिवारिक असंवेदनशीलताको अवस्थामा छिमेकी संवेदनशीलता;
- जीवनोपयोगी शिक्षा : आफूलाई व्यक्त गर्ने, अर्काका कुराको परख गर्ने, निर्णय लिने आत्मविश्वास;
- पुगीसरी सम्पन्नता : वर्षेभरि खान पुग्ने आयस्रोत, भइपरि आए दुई महिनाको निर्वाह खर्च धान्न सक्ने बचत, विद्यालय तहसम्मको शैक्षिक एवं स्वदेशमा उपलब्ध आवश्यकीय उपचार खर्च बेहोर्न सक्ने ।

विकास परिवर्तन सँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । विकास भन्ने वित्तिकै भौतिक पक्षको मात्र नभई मानविय पक्षको कुरा पनि जोडिएर आएको हुन्छ । जब समुदायमा वा राज्यमा बसोबवास गर्ने मानिसहरुको सामाजिक, आर्थिक एवं शैक्षिक क्षेत्रमा परिवर्तन आउन तब विकासले स्वत गति लिएको पाइन्छ । विकासमा महिलाको सहभागिता सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिकोणको प्रतिपादन भएको पाइन्छ । सन् १९७० को दशकमा अमेरिकी उदारवादी महिलाहरुले विकासमा महिला (Women in Development) भन्ने अवधारणाको प्रतिपादन गरेका थिए । यस अवधारणाले समस्त विकास कार्यक्रममा महिलाहरुको संलग्नतालाई जोड दिएको पाइन्छ । यसमा महिलाको लिङ्गिय भूमिका समाजका के कसरी विकास भएको छ भन्ने तथ्यलाई भन्दा पनि विकासको मूल प्रवाहबाट महिलाहरु बन्धित भएको, महिला हक र अधिकार कुन्ठित भएका तथा महिला स्वतन्त्रताका सवालमा बाधा उत्पन्न भएको पक्षलाई यस अवधारणाले जोड दिएको छ । महिलाहरुको विद्यमान अवस्थामा सुधार ल्याउन महिलाहरुलाई विकास योजनाहरु समावेश गराउनु पर्ने, स्रोतहरुमा महिलाहरुको पहुँच बढाई महिला पुरुष बिच रहेका असमानता हटाई समानता आधारित समाज निर्माण गर्ने कुरालाई त्यस अवधारणा जोड दिएको छ । सन् १९७० को उत्तरार्द्धमा विकास र महिला (Woman and Development) भन्ने अवधारणाको विकास भयो । यस अवधारणाले महिलाहरु घरपरिवार भित्रै र अन्य तह र तप्कामा पनि पुरुषहरूसँग बढी निर्भर रहनु पर्ने परिस्थिति सिर्जना भएको र विकासका प्रत्येक तह र प्रक्रियामा पुरुष सरह महिलाहरुको समान सहभागिता अभिवृद्धि गर्न महिलाहरुलाई समान अवसर, पहुँच, सहभागिता र समानता दिलाउन ठोस कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्नेमा यस अवधारणाले जोड दिएको छ । यस अवधारणाले विकास पुरुष सरह महिला सहभागितालाई जोड दिन्छ । सन् १९८० को दशकपछि

सामाजिक लिङ्ग र विकास (Gender and Development) अवधारणा विकास भयो । समताउन्मुख (Equity Oriented) सिद्धान्तमा आधारित यस अवधारणाले लैङ्गिकतालाई जोड दिइन्छ । विशेष गरी शिक्षा, स्वास्थ्य, अवसर, रोजगारी, आर्थिक उपार्जन र परिचालन तथा सामाजिक भूमिकामा महिला र पुरुषको समान पहुँच हुनुपर्ने कुरालाई यसले जोड दिन्छ (आचार्य, २०६५) । विकासका हरेक पक्षमा पुरुष सरह महिलाहरूको समान सहभागितालाई यस अवधारणाले जोड दिएको छ । यसरी विकासका हरेक चरणमा महिला र पुरुषको समान भूमिका हुने भएकाले महिलाहरूलाई सामाजिक आर्थिक एवं वैयक्तिक क्षेत्रमा पुरुष सरह अगाडि ल्याउनु पर्ने र त्यसको लागि महिलाहरूलाई सशक्तिकरणको साँचो पर्ने कुरा माथि सिद्धान्तहरू जोड दिएका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ ले स्थानीय तहको स्थानीय कार्यपालिकाको गठन गर्दा समावेशिताको आधारमा गरिने व्यवस्था गरेको छ । गाँउ वा नगर कार्यपालिकाको प्रमुख र उप-प्रमुख मध्ये एकमा महिला हुनुपर्ने, वडा सदस्यहरूमा १ जना दलित महिला तथा १ जना जनजाति महिला सदस्य अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै गरी गाँउ वा नगर उप-प्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय न्यायिक समिति गठन गरिने व्यवस्था गरेको छ । यसरी कानून मै पनि दलित तथा जनजाति महिलाहरूलाई विशेष प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । संविधानकै भाग तीन मा मौलिक हक र कतव्य अन्तरगत सम्मानपूर्वक बाँच्न आउने हक, समानताको हक छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक, महिलाको हक, दलितको हक, सामाजिक न्यायको हक आदिको व्यवस्था गरेको छ । ती हकहरूमा पनि सामाजिक, आर्थिक दृष्टिले पिछडीएका महिला दलित, जनजाति हरूको सशक्तिकरण र विकासमा जोड दिएको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपालको संविधान २०७२ को भाग २७ मा विभिन्न आयोगहरूको गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जसमा महिलाहरूलाई विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गर्न तथा राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न तथा लैंगिक समानता, महिला सशक्तिकरण तथा महिला सम्बन्धि कानूनको व्यवस्था गर्नको लागि महिला आयोग गठन गर्ने, छुवाछुत, उत्पीडन र विभेदको अन्त्य गरी दलित समुदायलाई राष्ट्रिय विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गर्न राष्ट्रिय दलित आयोग, समोवशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेशी आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोग गठन गरिने व्यवस्था गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७२) ।

यसरी कानूनमा नै विभिन्न हक अधिकारको व्यवस्था तथा आयोगहरूको गठन गरी दलित तथा जनजातिहरूलाई विकासको मूलधारमा ल्याउने प्रयास गरेको पाइन्छ । दलित तथा जनजाति महिलाहरूलाई बाहिर ल्याउन, माथि उठाउन थप हौसला प्रदान गरेको छ । तर नेपालको

सन्दर्भमा पुरुषको तुलनामा महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक एव वैयक्तिक स्थिति कमजोर रहेको पाइन्छ । महिलाहरूको सन्दर्भमा मात्र हेर्दा पनि अन्य समुदायका महिलाहरूको तुलनामा दलित जनजाति महिलाहरूको स्थिति कमजोर रहेको पाइन्छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका को २०६८ सालको जनगणनाको तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा पुरुषको तुलनामा महिलाको संख्या धेरै रहेको पाइन्छ । महिलाहरूको कुल जनसङ्ख्या ५१.५३ प्रतिशत महिला रहेको पाइन्छ । १२५ जातजातिको बसोबास रहेको नेपाली समाजमा महिलाको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक स्थिति पनि समुदाय अनुसार फरक फरक रहेको पाइन्छ । नेपाली समाज अभैपनि जातिय विभेद बाट माथि उठ्न सकेको पाइदैन ।

राउत (२०६३), ले **सामाजिक परिचालन कार्यक्रमको प्रभावकारिता** शिर्षकमा उदयपुर जिल्लालाई अध्ययन क्षेत्र बनाएर गरिएको अध्ययनमा समुदायमा पुरुषको तुलनामा महिलाहरू पछाडि रहेका महिलाहरूलाई सामाजिक विकासको मूलधार ल्याउनको लागि उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक पक्षमा सुधार आवश्यक रहेको छ । समुदायका महिलाहरू त्यसमा पनि दलित महिलाहरूको स्थिति कमजोर रहेको छ । उनीहरूलाई लक्षित गरी विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरू संचालन गरिएको भएता पनि ती कार्यक्रमहरू प्रभावकारी बन्न नसकेको तर महिलाहरूलाई लक्षित गरी सञ्चालन गरिएको सामाजिक परिचालन कार्यक्रमले महिलाहरूको मनोबल बढाउने काम गरेको र सामाजिक परिचालन कार्यक्रम सञ्चालन भएपछि महिलाहरू बाहिरी समाजसँग घुलमिल हुन सकेको निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ भने सामाजिक परिचालन सम्बन्धी कार्यक्रममा समुदायका आर्थिक रुपमा विपन्न महिलाहरूलाई बढी बढी रुपमा सहभागी बनाउन उनीहरूको आर्थिक सामाजिक एवं वैयक्तिक सशक्तिकरणमा जोडिदिनु पर्ने कुरालाई सुझावको रुपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

महिला सशक्तिकरणले उनीहरूको सामाजिक आर्थिक विकासमा पुऱ्याएको योगदान शिर्षकमा जोशी (२०६८), ले डोटी जिल्लालाई अध्ययन क्षेत्र बनाई गरिएको एक अध्ययनमा डोटी जिल्लाको दुर्गम राना गाउँमा बसोबास गर्ने अधिकांश महिलाहरूलाई सामाजिक विभेद, आर्थिक रुपमा विपन्न र आफ्ना समस्याहरू भन्न नसक्ने वा आफूहरूमाथि हुने गरेका विभिन्न प्रकारका विभेद एवं हिंसाका घटनाहरू समेत लुकाएर राख्ने गरेको अवस्था रहेकोमा महिला सशक्तिकरणको कार्यक्रम सञ्चालन भएपछि उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक स्थितिमा परिवर्तनहरू देखा परेको पाइन्छ । महिला सशक्तिकरणको कार्यक्रम संचालन भएपछि महिलाहरू सामाजिक रुपमा सचेत हुन थालेका, महिला माथि हुन विभेद, हिंसाका घटनाहरू कम

हुँदै गएका, समुदायमा महिलाहरु प्रति गरिने व्यवहार र महिलाहरुलाई हेरिने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएको, दलित जनजाति र अन्य ठूला जाति बिचको अन्तर घट्टै गएको, महिलाहरु पनि घरायसी काममा मात्र सीमित नभई समुह गठन गर्ने, विभिन्न आयमूलक तालिमहरु लिएर आर्थिक रुपमा पनि सक्रिय हुन थालेको निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ । समुदायका रहेका सबै महिलाहरुलाई सामान्य साक्षरता बनाउने, चेतनामूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने र महिलाको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक सशक्तिकरणका थप कार्यक्रमहरु संचालन गरेको समुदायमा परिवर्तन ल्याउन सकिने भएका हुँदा त्यसमा माथिल्लो निकायबाट थप पहल गर्नुपर्ने कुरालाई सुभावाको रुपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

निष्कर्ष

विकास परिवर्तनसँग सम्बन्धित रहेको र विकासका लागि महिला सहभागिता अनिवार्य रहेको कुरालाई विभिन्न सिद्धान्तहरुले पनि जोड पाइन्छ । नेपालमा छैटौं पञ्च वर्षीय योजना २०३७-०४२ मा पहिलो पटक विकास कार्यमा महिलाहरुको सहभागिता प्रवर्द्धन गर्न निति बनेको र वर्ष २०३९/४० बाटै महिला विकास अभियान कार्यक्रमहरु शुरु भई अहिले ७५ वटै जिल्लामा महिला विकास कार्यक्रम लागू भएको पाइन्छ । नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा ५१.५३ प्रतिशतमा रहेका महिलाको सामाजिक, आर्थिक अवस्था र आवश्यकता विभिन्न किसिमका रहेका शैक्षिक र चेतनाको स्तर कम रहेकोले पिछडिएका र विपन्न महिलाहरुलाई चेतना जागरण, क्षमता विकास र सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट आर्थिक, सामाजिक एवं राजनीतिक मूल प्रवहिकरण गर्न महिला विकास कार्यक्रम सक्रिय रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपालको मुख्य कानुन संविधानमा नै विभिन्न हक अधिकारको व्यवस्था तथा आयोगहरुको गठन गरी दलित तथा जनजातिहरुलाई विकासको मूलधारमा ल्याउने प्रयास गरिएको, दलित तथा जनजाति महिलाहरुलाई घर बाहिर ल्याउने, उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक स्तरमाथि उठाउन थप हौसला प्रदान गरेको पाइन्छ । महिला बालबालिका तथा सामाज कल्याण मन्त्रालय र महिला तथा बालबालिका विभागले दलित जनजातिहरु लाई लक्षित गरी महिला विकासका विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । त्यसै सन्दर्भमा महिलाको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक विकासका लागि सञ्चालन गरिएका विभिन्न कार्यक्रमहरुमा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिताको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

परिच्छेद - दुई

अध्ययन विधि

अध्ययनलाई प्रभावकारी बनाउन तथा अध्ययनका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न प्रकारका अध्ययन ढाँचा एवं अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको अध्ययन ढाँचा एवं अध्ययन विधिको जानकारी यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

२.१ अध्ययन ढाँचा

यस अध्ययनमा संख्यात्मक तथा गुणात्मक प्रकृतिका सुचना र तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिएको छ । सुचना र तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ नमुना छनोट प्रक्रिया

यस अध्ययनको अध्ययनलाई रामेछाप, नवलपरासी तथा बझाङ् जिल्लाहरूमा केन्द्रित गरिएको छ । जिल्लाहरूको छनोट गर्दा तीनवटै भौगोलिक क्षेत्रको प्रतिनधित्व हुने गरी हिमाली प्रदेशबाट बझाङ्, पहाडी प्रदेशबाट रामेछाप तथा तराईबाट प्रदेश बाट नवलपरासी जिल्लालाई छनोट गरिएको छ । जिल्लाको छनोट गर्दा संघीय प्रदेशलाई समेत आधार मानी छनोट गरिएको छ । जसमा ३ नं प्रदेशको रामेछाप, ४ नं प्रदेशको नवलपरासी र ७ नं प्रदेशको बझाङ् रहेका छन् । नमुना छनोट गरिएका जिल्लामा महिला विकास कार्यक्रम लागु भएका ४ वटा महिला समुह/समिति/संस्थाको छनोट गरिएको छ । संभावनायुक्त नमुना छनोट विधिका आधारमा महिला समुह/समिति/संस्थाको छनोट गरिएको छ । त्यसैगरी नमुना छनोटमा परेका जिल्लामा कार्यरत महिला विकास अधिकृत १ जना, ४ वटा महिला समुह/समिति/संस्थाका अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष ४ जना, महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिलाहरू एउटा समुह/समिति/संस्था बाट ३ जनाका दरले १२ जना, महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी अन्य महिलाहरू एउटा समुह/समिति/संस्था बाट ३ जनाका दरले १२ जना तथा समुह/समिति/संस्थाको वरीपरी रहेका तर महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी नभएका दलित जनजाति महिलाहरू एउटा समुह/समिति/संस्थाको वरीपरीबाट ३ जनाका दरले १२ जनाको छनोट गरिएको छ । नमुना छनोटमा परेका सुचनादाताहरूसँग अन्तर्वार्ता लिने तथा लक्षित

समुह छलफल गरिएको छ । यसै गरी समुह/समिति/संस्थाका वरीपरी रहेका एउटा समुह/समिति/संस्थाको वरीपरीका १० वटा घरधुरी सर्वेक्षण गरिएको छ ।

नमुना छनोट प्रक्रिया सम्बन्धि विस्तृत विवरण तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ :-

क.स.	नमुना छनोट	जिल्लाको सङ्ख्या	नमुना छनोट गरिएका उत्तरदाताहरूको सङ्ख्या
१.	जिल्ला छनोट	३	रामेछाप, नवलपरासी र बझाङ्
२.	महिला विकास अधिकृत	३X१	३
३.	समुह/समिती/संस्थाका अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष	३X४	१२
४.	महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिलाहरू	३X१२	३६ जना
५.	महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी अन्य महिलाहरू	३X१२	३६ जना
६.	महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी नभएका दलित जनजाति महिलाहरू	३X१२	३६ जना
७.	घरधुरी छनोट	३X४०	१२०

२.३ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतहरूबाट तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ । नमुना छनोट गरिएका जिल्लाहरूको स्थलगत भ्रमण गरी विभिन्न साधनहरू (अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, लक्षित समुह छलफल निर्देशिका तथा घरधुरी सर्वेक्षण) को प्रयोग गरी प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । त्यसैगरी विभिन्न प्रकाशित पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन, जनरल, पुस्तकहरू, अप्रकाशित अध्ययनहरू तथा website बाट द्वितीयक तथ्याङ्कको संकलन गरिएको छ ।

२.४ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजातिको सहभागिताको अध्ययन प्राथमिक तथ्याङ्कमा आधारित रहेको छ । प्राथमिक तथ्याङ्कको संकलन गर्दा अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, लक्षित समूह छलफल निर्देशिका तथा घरधुरी सर्वेक्षण फाराम आदिको प्रयोग गरिएको छ । तथ्याङ्क संकलनका साधन तथा जम्मा उत्तरदाताहरूको सङ्ख्यात्मक विवरण तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ :-

क्र.स.	तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु	क- कसको लागि	जम्मा उत्तरदाता सङ्ख्या
१.	अन्तर्वार्ता	क) महिला विकास अधिकृत	३X१ = ३
		ख) समुह/ समिती/ संस्थाका अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष	३X४ = १२
		ग) महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिला	३X१२ = ३६
		घ) महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी अन्य महिला	३X१२ = ३६
		ड) महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी नभएका दलित जनजाति	३X१२ = ३६
२.	लक्षित समूह छलफल	क) महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिला ख) महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी अन्य महिला ग) महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी नभएका दलित जनजाति	३X३ = ९
३.	घरधुरी सर्वेक्षण	समुह/ समिती/ संस्था रहेका स्थानको वरीपरीका घरधुरी	३X४० = १२०

यस अध्ययनलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्नको लागि माथि उल्लेखित उत्तरदाताहरूसँग अन्तर्वार्ता, समुह छलफल तथा घरधुरी सर्वेक्षण गरी आवश्यक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

२.५ तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

प्राथमिक एवं द्वितीय स्रोतहरूबाट संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई तालिकिकरण गरि व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक शैलमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद - तीन नतिजा विश्लेषण

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजातिको सहभागिता सम्बन्धमा जिल्लागत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई यस परिच्छेदमा व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरूको विवरण

जिल्लाहरूमा विभिन्न समुह/समिति/संस्थाहरूको गठन गरी महिलाहरूलाई यसमा आवद्ध गराउने, उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनका क्रममा नमुना छनोट गरीएका जिल्लाहरूका रहेका महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरूको विवरण तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : ३ महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरूको विवरण

क्र.स	जिल्ला	महिला समुह सङ्ख्या	महिला समिति सङ्ख्या	महिला संस्था सङ्ख्या	जम्मा
१	बझाङ्	२,७४९	४९९	१५	३,२७३
२	रामेछाप	२,८२९	३३४	२४	३,१८७
३	नवलपरासी	३,४२८	२५१	२०	३,६९९

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७४ ।

तालिका अनुसार बझाङ् जिल्लामा २७४९ वटा महिला समुह, ४९९ वटा महिला समिति तथा १५ वटा महिला संस्थाहरू गरी कुल ३२७३ वटा महिला विकास कार्यक्रम लागु भएका समुह/समिति/संस्थाहरू रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी रामेछाप जिल्लामा २८२९ वटा महिला समुह, ३३४ वटा महिला समिति तथा २४ वटा महिला संस्थाहरू गरी कुल ३१८७ वटा महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरू रहेको पाइन्छ । नवलपरासी जिल्लाको सन्दर्भमा हेर्दा ३४२८ वटा महिला समुह, २५१ वटा महिला समिति तथा २० वटा महिला संस्थाहरू गरी कुल ३६९९ वटा महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरू रहेको पाइन्छ ।

यसरी जिल्लागत रूपमा महिला विकास सँग सम्बन्धित समुह/समिति/संस्थाहरूको सङ्ख्या फरक फरक रहेको पाइन्छ । बझाङ् र रामेछाप जिल्लाको तुलनामा नवलपरासी जिल्लामा महिला समुह/समिति/ संस्थाहरूको सङ्ख्या केही धेरै रहेको पाइन्छ ।

३.२ महिला विकासका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरू

महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि जिल्लागत रूपमा सञ्चालित महिला विकास कार्यक्रम सम्बन्धी विवरण यसप्रकार रहेको छ ।

३.२.१ बझाङ्ग जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरू

दलित तथा जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि बझाङ्ग जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रम तालिका ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४ : बझाङ्ग जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरू

सामाजिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरू	आर्थिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरू	वैयक्तिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरू
समूह गठन	कोष भर्ने	नेतृत्व विकास
प्रजनन् स्वास्थ्य कार्यक्रम	वचत गर्ने	महिला कानुनी अधिकार सम्बन्धी कार्यक्रम
महिला हिंसा विरुद्धको सचेतना कार्यक्रम	सिप मुलक तालिम (सिलाई कटाई, बाखा पालन, तरकारी खेती)	लेखापाल संस्थागत विकास जनचेतना मूलक कार्यक्रम

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

बझाङ्ग जिल्लामा दलित जनजाति महिलाहरूको सामाजिक शसक्तिकरणका लागि समूह गठन, प्रजनन् स्वास्थ्य कार्यक्रम तथा महिला हिंसा विरुद्धको सचेतना कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको पाइन्छ भने आर्थिक शसक्तिकरणका लागि कोष भर्ने, वचत गर्ने, सिप मुलक तालिम (सिलाई कटाई, बाखा पालन, तरकारी खेती)हरू सञ्चालन भएको पाइन्छ । त्यसैगरी वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि नेतृत्व विकास, महिला कानुनी अधिकार सम्बन्धी कार्यक्रम, लेखापाल, संस्थागत विकास, जनचेतना मूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको पाइन्छ ।

३.२.२ रामेछाप जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरू

दलित तथा जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि रामेछाप जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रम तालिका ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५ : रामेछाप जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु

सामाजिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरु	आर्थिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरु	वैयक्तिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरु
लैङ्गिक विभेद सम्बन्धी कार्यक्रम	सिलाई बुनाई सम्बन्धी तालिम	समूह/संस्था दर्ता सम्बन्धी कार्यक्रम
महिला हिंसा विरुद्धको सचेतना कार्यक्रम	हस्तकला सम्बन्धी तालिम	महिला कानुनी अधिकार सम्बन्धी तालिम
प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रम	व्यवसायी तरकारी खेती सम्बन्धी तालिम	किशोरी नेतृत्व विकास तालिम
हिंसामा परेका महिलाको उद्धार सम्बन्धी कार्यक्रम	बाखापालन, कुखुरापालन	अनुशिक्षण तालिम
एकल महिला सचेतना कार्यक्रम	विक्रेट बनाउने तालिम	सामाजिक परिचालिका सम्बन्धी तालिम
बालविवाह सम्बन्धी जनचेतना मुलक कार्यक्रम	किशोरी वचत तालिम	क्षमता अभिवृद्धि तालिम
अपाङ्गता परिचय पत्र वितरण	वीउ उत्पादन तालिम	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

रामेछाप जिल्लामा दलित जनजाति महिलाहरुको सामाजिक शसक्तिकरणका लागि लैङ्गिक विभेद सम्बन्धी कार्यक्रम, महिला हिंसा विरुद्धको सचेतना कार्यक्रम, प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रम, हिंसामा परेका महिलाको उद्धार सम्बन्धी कार्यक्रम, एकल महिला सचेतना कार्यक्रम, बालविवाह सम्बन्धी जनचेतना मुलक कार्यक्रम, अपाङ्गता परिचय पत्र वितरण जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन भएको पाइन्छ । आर्थिक शसक्तिकरणका लागि मुख्य रुपमा सिलाई बुनाई सम्बन्धी तालिम, हस्तकला सम्बन्धी तालिम, व्यवसायी तरकारी खेती सम्बन्धी तालिम, बाखापालन, कुखुरापालन, किशोरी वचत तालिम, वीउ उत्पादन तालिम सम्बन्धि कार्यक्रमहरु सञ्चालन भएको पाइन्छ । त्यसैगरी दलित तथा जनजाति महिलाहरुको वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि समूह/संस्था दर्ता सम्बन्धी कार्यक्रम, महिला कानुनी अधिकार सम्बन्धी तालिम, किशोरी नेतृत्व विकास तालिम, सामाजिक परिचालिका सम्बन्धी तालिम, क्षमता अभिवृद्धि तालिम जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन भएको पाइन्छ ।

३.२.३ नवलपरासी जिल्लामा सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु

नवलपरासी जिल्लामा दलित तथा जनजाति महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तिकरणकालागि सञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रम तालिका ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तलिका ६ : नवलपरासी जिल्लामा संञ्चालित महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु

सामाजिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरु	आर्थिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरु	वैयक्तिक विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरु
लैङ्गिक विभेद सम्बन्धी कार्यक्रम	सिलाई बुनाई सम्बन्धी तालिम	समूह/संस्था दर्ता सम्बन्धी कार्यक्रम
महिला हिंसा विरुद्धको सचेतना कार्यक्रम	हस्तकला सम्बन्धी तालिम	महिला कानुनी अधिकार सम्बन्धी तालिम
प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रम		किशोरी नेतृत्व विकास तालिम
हिंसामा परेका महिलाको उद्धार सम्बन्धी कार्यक्रम	बाखापालन, कुखुरा पालन	अनुशिक्षण तालिम
एकल महिला सचेतना कार्यक्रम		सामाजिक परिचालिका सम्बन्धी तालिम
बालविवाह सम्बन्धी जनचेतना मुलक कार्यक्रम	केरा खेती तथा अदुवा खेती सम्बन्धी तालिम	क्षमता अभिवृद्धि तालिम
अपाङ्गता परिचय पत्र वितरण	सहकारी व्यवस्थापन तालिम	पोषण सम्बन्धी तालिम
संरक्षण प्रणाली सम्बन्धी कार्यक्रम	कृषि तथा पशुपालन सम्बन्धी तालिम	सामुदायिक मेलमिलाप सम्बन्धी तालिम
महिला पुरुष समविकास कार्यक्रम		उद्घोषक तालिम
सासु बुहारी अन्तरक्रिया कार्यक्रम		निगरानी समूहलाई समुदायमा आधारित संरक्षण तालिम
महिला हत्या हिंसा विरुद्धको कार्यक्रम		

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

नवलपरासी जिल्लामा दलित जनजाति महिलाहरुको सामाजिक शसक्तिकरणका लागि लैङ्गिक विभेद सम्बन्धी कार्यक्रम, महिला हिंसा विरुद्धको सचेतना कार्यक्रम, प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रम, हिंसामा परेका महिलाको उद्धार सम्बन्धी कार्यक्रम, एकल महिला सचेतना कार्यक्रम, बालविवाह सम्बन्धी जनचेतना मुलक कार्यक्रम, अपाङ्गता परिचय पत्र वितरण, संरक्षण प्रणाली सम्बन्धी कार्यक्रम, सासुबुहारी अन्तरक्रिया कार्यक्रम तथा महिला हत्या हिंसा विरुद्धको कार्यक्रमहरु संञ्चालन भएको पाइन्छ ।

त्यसैगरी आर्थिक शसक्तिकरणका लागि सिलाई बुनाई सम्बन्धी तालिम, हस्तकला सम्बन्धी तालिम, केरा खेती तथा अदुवा खेती सम्बन्धी तालिम, गुडीया बनाउने तालिम, सहकारी व्यवस्थापन तालिम, कृषि तथा पशुपालन सम्बन्धी तालिम कार्यक्रमहरु संञ्चालन हुने गरेको पाइन्छ । महिलाहरुको वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि समूह/संस्था दर्ता सम्बन्धी

कार्यक्रम, महिला कानुनी अधिकार सम्बन्धी तालिम, किशोरी नेतृत्व विकास तालिम, अनुशिक्षण तालिम, सामाजिक परिचालिका सम्बन्धी तालिम, क्षमता अभिवृद्धि तालिम, सामुदायिक मेलमिलाप सम्बन्धी तालिम, निगरानी समूहलाई समुदायमा आधारित संरक्षण तालिम, उद्घोषक तालिम आदि सञ्चालन हुने गरेको पाइन्छ।

यसरी दलित तथा जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तिकरणका लागि रामेछाप र नवलपरासी जिल्लाको तुलनामा बझाङ्ग जिल्लामा थोरै मात्र कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने गरेको पाइन्छ।

३.३ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिताको स्थिति

सरकारले समुदाय रहेका महिलाहरूलाई लक्षित गरी उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तिकरणको लागि विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरू, तालिमहरू सञ्चालन गरेको पाइन्छ। तर ती कार्यक्रमहरूमा, तालिमहरूमा समुदायका सबै महिलाहरूको समान सहभागिता हुन सकिरहेको पाइदैन। महिलाहरूको लागि लक्षित गरी सञ्चालन गरीएको महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता यसप्रकार रहेको पाइन्छ।

३.३.१ महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाको सहभागिताको स्थिति

नेपालको विभिन्न भौगोलिक प्रदेशमा विभिन्न दलित तथा जनजाति समुदायको बसोबास रहेको छ। ति समुदायको आर्थिक तथा शैक्षिक स्थिति समेत अन्य समुदायका मानिसहरूको तुलनामा न्यून रहेको पाइन्छ। दलित तथा जनजाति समुदाय महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक स्थिति समेत निकै कमजोर रहेको पाइन्छ। तीनै दलित जनजाति महिलाहरूलाई लक्षित गरी सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक रूपमा सशक्त बनाउने उद्देश्यले महिला विकास सम्बन्धि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको पाइन्छ। तर ती कार्यक्रमहरू लक्षित वर्ग सम्म पुग्न सकेको पाइदैन। समुदायका सबै दलित तथा जनजाति महिलाहरू महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि हुन सकेको देखिदैन। यस अध्ययनका लागि छनोट गरिएका जिल्लाहरू (बझाङ्ग, रामेछाप र नवलपरासी) मा महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति महिलाहरूको विवरण तालिका ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका : ७ महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाको सहभागिताको स्थिति

क्र.स	जिल्ला	जम्मा दलित जनजातिको सङ्ख्या	सहभागि भएका दलित जनजाति		सहभागि नभएका दलित जनजाति	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	बझाङ्	१७,७०९	८,२५१	४६.५९	९,४५८	५३.४१
२	रामेछाप	७१,९३९	१७,४५२	२४.२६	५४,४८७	७५.७४
३	नवलपरासी	१,२८,८७८	२९,०२६	२२.५३	९९,८५०	७७.४७

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

तालिका अनुसार बझाङ् जिल्लामा रहेको कुल दलित जनजाति महिलाहरुको सङ्ख्या मध्ये ४६.५९ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएको पाइन्छ भने ५३.४१ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका पाइन्छ । त्यसैगरी रामेछाप जिल्लाका २४.२६ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका पाइन्छ भने ७५.७४ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका पाइन्छ । नवलपरासी जिल्लामा २२.५३ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका र ७७.४७ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका पाइन्छ ।

यसरी जिल्लागत रुपमा हेर्दा रामेछाप र नवलपरासी जिल्लाका अधिकांश दलित जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि हुन सकेको पाइदैन तर बझाङ् जिल्लामा भने दलित जनजाति महिलाहरु सहभागिता केही राम्रो रहेको पाइन्छ ।

३.३.३ महिला विकास कार्यक्रममा अन्य महिलाहरु सहभागिताको स्थिति

महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक विकासका लागि सञ्चालन भएका विभिन्न प्रकारका महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरुमा अन्य समुदायका महिलाहरुको सहभागिता दलित तथा जनजाति महिलाहरुको तुलना धेरै रहेको पाइन्छ । भने संस्था/समुह/समितिको प्रमुख पदमा अन्य समुदायका महिलाहरु नै रहेको पाइन्छ । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका अन्य समुदायका महिलाहरुको विवरण तालिका ८ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : ८ महिला विकास कार्यक्रममा अन्य महिलाको सहभागिताको स्थिति

			सहभागि भएका अन्य	सहभागि नभएका अन्य

क्र.स	जिल्ला	अन्य महिलाको सङ्ख्या	महिला		महिला	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	बर्भाङ्	८४,६५६	२९,५९२	३४.८७	५५,९४४	६५.९३
२	रामेछाप	३७,३२९	९४,३६८	३८.४९	२२,९५३	६९.५९
३	नवलपरासी	२,९०,९५५	६४,२७८	३०.४७	९,४६,६७७	६९.५३

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

तालिका अनुसार बर्भाङ् जिल्लामा रहेको अन्य समुदायका कुल महिलाहरुमध्ये ३४.८७ प्रतिशत महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका पाइन्छ भने ६५.९३ प्रतिशत अन्य समुदायका महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका पाइदैन । त्यसैगरी रामेछाप जिल्लाका ३८.४९ प्रतिशत अन्य महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका पाइन्छ भने ६९.५९ प्रतिशत अन्य महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका पाइन्छ । नवलपरासी जिल्लामा ३०.४७ प्रतिशत महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका र ६९.५३ प्रतिशत अन्य समुदायका महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका पाइन्छ ।

यसरी जिल्लागत रुपमा हेर्दा नवलपरासी जिल्लाका अन्य समुदायका धेरै महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएको पाइदैन । रामेछाप जिल्लामा भने महिलाहरुको सहभागिता केही राम्रो रहेको पाइन्छ ।

३.३.५ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति र अन्य समुदायका महिलाहरुको तुलना

महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक विकासका लागि जिल्लाहरुमा विभिन्न प्रकारका कार्यत्रमहरुको सञ्चालन भएको पाइन्छ । महिला समुह/समिति/संस्थाको गठन भएको पाइन्छ । समुदायका सबै वर्गका महिलाहरुलाई त्यसमा समावेश गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । तरपनि यसमा सहभागि हुन सकिरहेको पाइदैन । सहभागि भएकाहरुमध्ये पनि दलित जनजाति अन्य समुदायमा महिलाहरुको अवस्था समान रहेको पाइदैन । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति र अन्य समुदायका महिलाहरु विचको तुलनात्मक विवरण तालिका ९ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : ९ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति र अन्य समुदायका महिलाहरुको तुलना

क्र.स	जिल्ला	महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी जम्मा महिला	दलित जनजाति महिला		अन्य महिला	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	बझाङ्	३७,७६३	८,२५१	२१.८४	२९,५१२	७८.१६
२	रामेछाप	३१,८२०	१७,४५२	५४.८५	१४,३६८	४५.१५
३	नवलपरासी	९३,३०४	२९,०२६	३१.१२	६४,२७८	६८.८८

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

तालिका अनुसार बझाङ् जिल्लामा महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका महिलाहरु मध्ये २१.८४ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु रहेको पाइन्छ । त्यस्तै अन्य महिलाहरुको सहभागिता भने ७८.१६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यसै गरी रामेछाप जिल्लामा ५४.८५ प्रतिशत दलित जनजाति र ४५.१५ प्रतिशत अन्य समुदायका महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएको पाइन्छ । नवलपरासी जिल्लाका ३१.१२ प्रतिशत दलित जनजाति र ६८.८८ प्रतिशत अन्य समुदायका महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएको पाइन्छ ।

यसरी रामेछाप जिल्लामा महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिता प्रतिशत अन्य समुदायका महिलाको भन्दा बढी रहेको पाइन्छ, तर बझाङ् र नवलपरासी जिल्लामा भने दलित जनजाति महिलाहरुको भन्दा अन्य समुदायका महिलाहरुको सहभागिता प्रतिशत धेरै रहेको पाइन्छ ।

३.३.४ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका र नभएका दलित जनजाति महिलाहरु

बिचको फरक

महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक विकास गरी उनीहरुलाई विकासको मूल धारमा ल्याउने उद्देश्यका साथ महिलाहरुलाई लक्षित गरि विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरु संञ्चालन गरिएको पाइन्छ । महिलाहरुको लागि संञ्चालन गरिएका ती कार्यक्रमहरुमा भएका र सहभागी नभएका दलित जनजाति महिलाहरुको बिचमा केही फरक पाइएको छ । यी फरकहरुलाई तालिका १० मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १० : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका र नभएका दलित जनजाति

महिलाहरु बिचको फरक

महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका	महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका
तालिम लिएका, सिप सिकेका कारण आयआर्जनको क्षेत्रमा सक्रिय हुन थालेका । आयआर्जन गरी स्वनिर्भर हुन थालेका ।	खेतिपाती, ज्यालामजदुरी र घरभित्रका अन्य कामहरूमा मात्र सिमित रहेका ।
घर परिवारको आर्थिक अवस्थामा सुधार आएको ।	आर्थिक रूपमा पुरुषमा नै निर्भर हुनु परेको ।
आफ्ना कुराहरू समुहमा राख्न सक्ने भएका, महिला हक अधिकारको बारेमा थोरै भएपनि जानकारी पाएका ।	घरेलु हिंसा, महिला हिंसा लगायतका अन्य घटनाहरू सहेर बस्ने गरेका । आफ्ना समस्याहरू भन्न डर मान्ने लाज मान्ने ।
स्थानिय नेतृत्वमा पुग्न सकेका ।	समुदायको /स्थानिय तहको नेतृत्व तहमा पुग्न नसकेका ।
समुदायले हर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएको ।	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

यसरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएकाहरूले तालिममा विभिन्न प्रकारका सिपहरू सिकेका, ति सिपहरूको प्रयोग गरि आयआर्जन गर्न थालेका, घरपरिवारको आर्थिक अवस्थामा विस्तारै सुधार आउदै गएको, आफ्ना समस्याहरूको बारेमा समुहमा छलफल गर्ने सक्ने भएका र केही महिलाहरू नेतृत्व तहमा समेत पुगेका पाइन्छ भने सहभागि नभएकाहरू खेतिपाती, ज्यालामजदुरी र घरभित्रका अन्य कामहरूमा मात्र सिमित रहेका, समस्याहरू भन्न डर मनेर, लाज मानेर लुकाएर बसेका तथा आर्थिक रूपमा पनि पुरुषमा नै निर्भर हुनु परेको पाइन्छ । यसरी महिला विकास कार्यक्रमले महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक विकासका क्षेत्रमा थोरै भएपनि सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको पाइन्छ ।

३.३.५ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरू शैक्षिक स्थिति

सामाजिक विकासका विभिन्न सूचकहरू मध्ये शैक्षिक अवस्था पनि एउटा महत्वपूर्ण सूचक हो । शिक्षा सामाजिक परिवर्तन र रूपान्तरणको महत्वपूर्ण संवाहक पनि हो । जब मानिस शिक्षित बन्दछ तब समतामूलक र सहभागितामूलक समाजको निर्माण हुन्छ । विकास कार्य सहज रूपमा अगाडी बढ्न सक्दछ । महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाले समाजमा भन्नु महत्वपूर्ण अर्थ राख्ने गर्दछ । घर व्यवहार चलाउने देखि विभिन्न प्रकारका सामाजिक कार्यमा उनीहरूको सहभागिता

बढ्छ । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागी नभएका दलित जनजाति महिलाहरु शैक्षिक स्थितिलाई तालिका ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ११ : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागी नभएका दलित जनजाति महिलाहरु शैक्षिक स्थिति

क्र.स	शैक्षिक योग्यता	सहभागी दलित जनजाति महिला		सहभागी अन्य महिला		सहभागी नभएका दलित जनजाति महिला	
		सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	निरक्षर /लेखपढ गर्न नसक्ने	१७	४७.२४	७	१९.५५	२१	५८.३३
२	सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने	१२	३३.३३	१५	४१.६६	१२	३३.३३
३	कक्षा १० सम्म पढेका	५	१३.८८	९	२५.००	३	८.३४
४	एस.एल. सी वा सो भन्दा माथि	२	५.५५	५	१३.८८	-	-
जम्मा		३६	१००.००	३६	१००.००	३६	१००.००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७४ ।

तालिका अनुसार महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिला ४७.२४ प्रतिशत, सहभागी अन्य महिला १९.५५ प्रतिशत, सहभागी नभएका दलित जनजाति महिला ५८.३३ प्रतिशत निरक्षर वा लेखपढ गर्न नसक्ने रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी सामान्य लेखपढ गर्न सक्नेमा सहभागी दलित जनजाति महिला ३३.३३ प्रतिशत, अन्य महिलाहरु ४१.६६ प्रतिशत र सहभागी नभएका दलित तथा जनजाति महिलाहरु ३३.३३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । माध्यमिक तह वा कक्षा १० सम्म पढेका महिलाहरु को स्थितिलाई हेर्दा महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका दलित जनजाति महिलाहरु मध्ये १३.८८ प्रतिशत, अन्य महिला २५.०० प्रतिशत र सहभागी नभएकाहरु ८.३४ प्रतिशतले कक्षा १० सम्मको शिक्षा हासिल गरेको पाइन्छ । एस.एल. सी वा सो भन्दा माथिको शैक्षिक योग्यता भएकाहरु महिलाहरुको सङ्ख्या भने ज्यादै न्यून रहेको पाइन्छ । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिलाहरु मध्ये ५.५५ प्रतिशत र अन्य महिलाहरु मध्ये १३.८८ प्रतिशत महिलाले एस.एल.सी भन्दा माथिको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेको पाइन्छ ।

यसरी अन्य महिलाको तुलनामा दलित जनजाति महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था कमजोर रहेको पाइन्छ । जसले गर्दा दलित जनजाति महिलाहरूको सहभागिता पनि अन्य महिलाहरूको तुलनामा न्यून रहेको पाइन्छ ।

३.३.६ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरूको उमेरगत स्थिति

महिला विकास कार्यक्रममा विभिन्न उमेर समुहका महिलाहरूको सहभागिता रहेको पाइन्छ । कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरूलाई उमेर अनुसार ३०-४० वर्ष, ४०-५० वर्ष, ५०-६० वर्ष र ६०-भन्दा माथिका उमेर समुहमा विभाजन गरी सङ्ख्यात्मक विवरण तालिका ८ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १२ : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति तथा अन्य महिला र सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरूको उमेरगत स्थिति

क्र.स	उमेर समुह	सहभागी दलित जनजाति महिला		सहभागी अन्य महिला		सहभागी नभएका दलित जनजाति महिला	
		सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	३०-४० वर्ष	७	१९.४४	२	५.५५	६	१६.६६
२	४०-५० वर्ष	११	३०.५५	१३	३६.११	१७	४७.२२
३	५०-६० वर्ष	१५	४१.६६	२०	५५.५५	१२	३३.३३
४	६०-भन्दा माथि	३	८.३३	१	२.७९	२	५.५५
जम्मा		३६	१००.००	३६	१००.००	३६	१००.००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७४ ।

तालिका अनुसार महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि ३०-४० वर्ष उमेर समुहका दलित जनजाति महिलाहरू १९.४४ प्रतिशत, अन्य महिलाहरू ५.५५ प्रतिशत तथा सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरू १६.६६ प्रतिशत रहेका छन् । त्यस्तै ४० देखि ५० वर्ष उमेर समुहका दलित जनजाति महिलाहरू ३०.५५ प्रतिशत, अन्य महिलाहरू ३६.११ प्रतिशत तथा सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरू ४७.२२ प्रतिशत रहेका छन् भने ५०-६० वर्ष उमेर समुहका दलित जनजाति महिलाहरू ४१.६६ प्रतिशत, अन्य महिलाहरू ५५.५५ प्रतिशत तथा सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरू ३३.३३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी ६० वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर समुहका दलित जनजाति महिलाहरू ८.३३ प्रतिशत, अन्य महिलाहरू

२.७९ प्रतिशत तथा सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरु ५.५५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

यसरी उमेर समुह अनुसार हेर्दा महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि दलित जनजाति तथा अन्य महिलाहरु मध्ये ५०-६० वर्ष उमेर समुहका महिलाहरुको सहभागिता बढी रहेको पाइन्छ भने सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरुमध्ये ४० देखि ५० वर्ष उमेर समुहका महिलाहरुको सङ्ख्या धेरै रहेको पाइन्छ ।

३.३.७ संस्था/समुह/समितिको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाको प्रतिनिधित्वको स्थिति

संस्था/समुह/समितिको गठन गर्दा समावेशि बनाउने प्रयास गरेको पाइएतापनि संस्था/समुह/समितिको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिता हुन सकेको पाइदैन ।

अध्ययनका क्रममा नमुना छनोटमा परेका तीनवटा जिल्लाका १२ वटा महिला विकास सँग सम्बन्धित संस्था/समुह/समिति वा सहकारीको प्रमुख पदमा दलित तथा जनजाति महिला प्रमुख पदमा रहेको पाइदैन । स्थलगत अध्ययनको क्रममा लिइएको अन्तर्वार्ता तथा सामुहिक छलफलमा सहभागिहरुले पनि संस्था/समुह/समिति वा सहकारीको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाहरु नरहेको बताए । यसरी संस्था/समुह/समिति वा सहकारीको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाहरु पुग्न नसक्नुको कारणबारे अध्ययनमा सहभागि एक जनजाति महिलाको भनाई यसप्रकार रहेको छ :-

संस्था/समुह/समितिको प्रमुख पदमा जाने इच्छा गर्छौं भने पहिलो कुरा त अन्य समुदायका महिलाहरुले दलित जनजाति महिलाहरुलाई सकेसम्म संस्थाको प्रमुख/उपप्रमुख पदमा पुग्न नै दिदैनन् उनीहरुलाई प्रत्साहन प्रदान गर्दैन । कारण धेरै दलित जनजाति महिलाहरुको आर्थिक एवं शैक्षिक अवस्था कमजोर छ त्यसैले संस्था चलाउन सक्दैनन् भन्ने मानसिकता उनीहरुमा रहिरहेको छ । दोस्रो कुरा धेरै दलित जनजाति महिलाहरु अगाडी सरेर काम गर्न अभै पनि लाज मान्ने, धक मान्ने गर्दछन् । तसर्थ दलित जनजाति महिलाहरु समुहको नेतृत्व तहमा पुग्न सकेका छैनन् केवल संस्थाको सदस्य मात्र रहेका छन् ।

यसरी संस्था/समुह/समिति वा सहकारीको मुख्य पदहरुमा दलित जनजाति महिलाहरुको प्रतिनिधित्व हुन सकेको पाइदैन ।

३.३.८ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता नहुनाका कारणहरु

महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक विकासका लागि राज्यले ठुलै लगानी गरेको पाइन्छ । भने विभिन्न प्रकारका महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेको पाइन्छ । तर पनि समुदायका सबै महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएको पाइदैन । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नहुनुका सम्बन्धमा स्थलगत अध्ययनका क्रममा महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरूसँग गरिएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त भएका प्रतिक्रियाहरुलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १३ : महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता नहुनाका कारणहरु

क्र.स	सहभागिता नहुनाका कारणहरु	सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	महिला विकास कार्यक्रमको बारेमा जानकारी नपाएर	३०	83.33
२.	महिलाहरु अशिक्षित हुनु	२५	69.44
३.	आर्थिक रुपमा विपन्न भएकाले	१९	52.78
४.	जनचेतनाको अभाव	१३	36.11
५.	समयको अभाव भएकाले	१७	47.22
६.	वचतको महत्व नबुझेर	९	25.00
७.	पायक पर्ने स्थानमा महिला विकास कार्यक्रम नभएर	५	13.89

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४ ।

अध्ययनमा समावेश गरिएका महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका जम्मा ३६ जना दलित जनजाति महिलाहरुमध्ये 83.33 प्रतिशतले महिला विकास कार्यक्रमको बारेमा जानकारी नपाएर, 69.44 प्रतिशत महिलाहरुले आफुहरु अशिक्षित भएर, 52.78 प्रतिशत आर्थिक रुपमा विपन्न भएको, 36.11 प्रतिशत जनचेतनाको अभाव, 47.22 प्रतिशतले समयको अभाव भएकाले, 25.00 प्रतिशत वचतको महत्व नबुझेर, र 13.89 प्रतिशत पायक पर्ने स्थानमा महिला विकास कार्यक्रम नभएर आफुहरु सहभागि हुन नसकेको बताए ।

त्यसै गरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि नभएका दलित जनजाति महिलाहरूसँग गरिएको लक्षित समुह छलफलको क्रममा पनि अधिकांश सहभागिहरु माथिको भनाईसँग सहमत भएको

पाइन्छ । छलफलमा सहभागि बभाङ् जिल्लाकी एक दलित महिला सदस्यको भनाईलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ-

हाम्रो बस्तीमा रहेका प्राय सबै महिलाहरु अशिक्षित छन् । त्यसकारण उनीहरुले महिला विकास कार्यक्रमको बारेमा जानकारी पाएका छैनन् र त्यतापट्टी खासै चासो देखाउने गरेका पनि छैनन् । अधिकांश दलितहरु आर्थिक रुपमा विपन्न भएका कारण दैनिक ज्यालामजदुरीको कमाई बाट दैनिक घर व्यवहार चलाउनु पर्ने हुन्छ तसर्थ धेरै समय ज्यालामजदुरी र खेतिपाती गर्दैमा बित्छ । फेरी वचत गर्ने संस्था हाम्रो बस्तीको नजिक छैन । धेरै टाढा रहेकाले त्यता जाने समय पनि हामी सँग हुदैन । त्यसकारण आफुहरु समुहमा जाने गरेका छैनौं ।

यसरी महिला शिक्षा वा चेतनाको अभाव, आर्थिक रुपमा विपन्नता र सबैको पहुँचमा हुने गरि महिला विकास कार्यक्रमहरु संञ्चालन नभएका कारणले गर्दा पनि दलित तथा जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता हुन नसकेको पाइन्छ ।

३.३.९ महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता गराउन गरिएका प्रयासहरु

सरकारी तवरबाट महिला विकास सम्बन्धि कार्यक्रमहरु ७५ वटै जिल्लामा संञ्चालन भएको पाइन्छ । त्यसको अलवा विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरुले पनि महिलाहरुलाई लक्षित गरी विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरु संञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक एवं वैयक्तिक विकासका नाममा सरकारले हरेक वर्ष ठूलै लगानी गर्दै आएको भएतापनि आशातित प्रतिफल पाउन सकिरहेको छैन । प्रथमत सबै वर्ग सम्म पुग्ने गरी महिला विकास कार्यक्रम संञ्चालन हुन सकेको पाइदैन भने कार्यक्रम पुगेको ठाँउमा पनि समुदायका सबै महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएको पाइदैन । यसरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिता नहुनुका पछाडी विभिन्न कारणहरु हुन सक्दछन् । समुदायमा रहेका सबै वर्गका महिलाहरुलाई महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि गराउन गरिएको प्रयासको सन्दर्भमा महिला विकास अधिकृतसँग गरिएको अन्तर्वार्ता एवं दलित जनजाति महिलाहरु सँग गरिएको लक्षित समुह छलफलबाट प्राप्त भनाइलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । सबै महिलाहरुलाई महिला विकास कार्यक्रममा सभागि गराउन गरिएका प्रयासहरुको सन्दर्भमा नवलपरासी जिल्लाकी महिला विकास अधिकृतको भनाई यसप्रकार रहेको छ :-

नवलपरासी जिल्ला महाभारत, चुरे हुदै दक्षिणमा भारत सँग सिमाना जोडिएको जिल्ला हो । यहाँ पहाडी र मधेशी मुलका थुप्रै जातजातिको बसोबास रहेको छ । विभिन्न समुदायका मानिसहरुको बसोबास रहेको हुदाँ सबै समुदायका महिलाहरुसम्म महिला विकास कार्यक्रम पुग्न सकेको छैन । कार्यक्रम पुगेको ठाँउमा पनि सबै महिलाहरु कार्यक्रममा सहभागि हुन सकेका छैनन् । यस्ता महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि हुन नसकेका महिलाहरुलाई लक्षित गरी घरदैलो कार्यक्रम, जनचेतनामूलक कार्यक्रम, मनोरञ्जनात्मक सांस्कृतिक कार्यक्रम, समितिहरुको परिचालन, अन्तरक्रिया, सेमिनार, गोष्ठी संञ्चालन गरिदै आएको छ । दलित तथा जनजाति महिलाहरुको लागि भनेर छुट्टै कार्यक्रमको व्यवस्था छैन तर समुह वा समितिको गठन गर्दा दलित तथा जनजाति महिलाहरुको अनिवार्य प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरिएको छ ।

छलफलका क्रममा महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाहरुले संस्था/समुह/समिति मा आवद्ध नभएका दलित जनजाति महिलाहरुलाई संस्था/समुह/समितिमा आवद्ध गराउन महिला भेला तथा चेतनामूलक कार्यक्रमहरु गरिदै आएको बताए । तरपनि सबै दलित जनजाति महिलाहरु संस्था/समुह/समितिमा आवद्ध गराउन नसकिएको भनाई उनीहरुको थियो ।

यसरी समुदायमा रहेका दलित तथा जनजाति महिलाहरुलाई संस्था/समुह/समितिमा आवद्ध गराउने सन्दर्भमा विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमह संञ्चालन गरिएको भएतापनि सबैको सहभागिता हुन सकेको पाइदैन ।

३.३.१० समुदायमा दलित जनजाति महिला प्रतिको दृष्टिकोण

सबै मानव एकै हुन् भनिएतापनि नेपाली समाजमा त्यो कुरा अभै लागु हुन सकेको पाइदैन । बहु जातिय नेपाली समाजमा जातिय विभेद अभै पनि कायम रहेको पाइन्छ । विगतको तुलनामा नेपाली समाजमा केही परिवर्तन आएतापनि पूर्ण रुपमा विभेद मुक्त नेपाली समाजको निर्माण हुन सकेको पाइदैन । नेपाली समाजमा अभै पनि जातिय विभेदले जरो गाडेर बसेको छ । समुदायमा दलित जनजाति महिलाहरु प्रति गरिने व्यवहारमा सामान्य परिवर्तन आएको भएतापनि अदृश्य रुपमा जातिय विभेद कायमै रहेको पाइन्छ । केही कुरामा समानता पाउन सकिएतापनि विभेद मुक्त समाजको निर्माण हुन सकेको छैन । समुदायमा दलित जनजाति महिला प्रति गरिने व्यवहार एवं उनीहरु प्रतिको दृष्टिकोणको सम्बन्धमा अध्ययनमा समावेश बझाङ् जिल्लाकी दलित महिला सहभागिको भनाई यस प्रकार रहेको छ ।

काम गर्दा ज्यालामा समानता भएता पनि अन्य कुरामा विभेद रहेको छ । ठुला जातिका मानिसहरूको घरमा पसल दिदैनन्, पानीको धारा छुन दिदैनन्, भोजभतेरमा छुट्टै बसेर खानु पर्छ र अर्भैपनि छोइयो भनेर छिट्टा हाल्न गर्दछन् ।

यसरी समुदायमा दलित जनजाति महिलाहरू प्रति गरिने व्यवहारमा खासै परिवर्तन नआएको कुरा अध्ययनमा सहभागि अन्य दलित जनजाति महिलाहरूको थियो । जब सम्म पृथिसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्था एवं परम्परागत सोचमा परिवर्तन आउन सक्दैन, जब सम्म स्वयम महिलाहरू पनि “सबै महिलाहरू एकै हुन्” भन्ने भावनाको विकास हुन सक्दैन तब सम्म दलित तथा जनजाति महिलाहरू प्रतिको दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउन नसक्ने भनाई अध्ययनमा सहभागि दलित जनजाति महिलाहरूको रहेको पाइन्छ । तर अन्य समुदायका महिलाहरूले भने दलित जनजाति महिलाहरूको भनाई प्रति असहमत प्रकट गरेको पाइन्छ । अध्ययनमा सहभागि रामेछाप जिल्ला कै अन्य समुदायिक एक महिला सहभागिको भनाई यसप्रकार रहेको छ :-

विगतमा दलित जनजाति महिलाहरू प्रति केही विभेद भएता पनि समुहमा आवद्ध भईसकेपछि विभेद कम हुदै गएको छ । एउटै समुहमा बसेर काम गर्ने भएकाले उनीहरूलाई पनि समुहमा आवद्ध हुन प्रोत्साहन गरिदै आएको छ ।

यसरी नेपाली समाजमा महिला महिलाहरूको बिचमा पनि कहिकतै जातिय विभेद रहेको पाइन्छ ।

३.४ महिला विकास कार्यक्रमको प्रभावकारीता

समुदायमा रहेका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको पाइन्छ । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक क्षेत्रमा परेको प्रभावको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

३.४.१ सामाजिक शसक्तिकरणको क्षेत्रमा प्रभाव

महिला विकास कार्यक्रम सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाको सामाजिक शसक्तिकरणको क्षेत्रमा धेरै न परिवर्तन आएको पाइन्छ । समाजमा महिलाहरू माथि हुने घरेलु हिंसाका घटनाहरू न्यून हुदै गएको पाइन्छ । महिलाहरू पनि आफ्ना समस्याहरू समुहमा छलफल गर्ने सक्ने भएका छन् भने विभिन्न प्रकारका कानुनी प्रावधानहरूको बारेमा जानकारी हुन थालेको पाइन्छ । जसको कारण आफ्ना हक अधिकार खोजि गर्ने, महिला हिंसा, विभेदका विरुद्ध

कानुनी उपचार खोज्न सक्ने भएका छन् । त्यसै गरी पुरुषहरूले पनि घरयासी काममा महिलाहरूलाई सहयोग गर्ने, बैठकहरूमा जान प्रेरित गर्ने गरेको पाइन्छ ।

३.४.२ आर्थिक शसक्तिकरणको क्षेत्रमा प्रभाव

महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाहरूको आर्थिक उर्पाजनको क्षेत्रमा पनि केही परिवर्तन आएको पाइन्छ । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भई सिकेका विभिन्न सिपहरूको प्रयोग गरि आयआर्जन गर्ने गरेको पाइन्छ । महिलाहरू आयआर्जनको क्षेत्रमा सक्रिय हुन थालेपछी घरपरिवार आर्थिक अवस्थामा सुधारमा आउन थालेको, घरपरिवार तथा समुदायले गर्ने व्यवहार एवं हर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएको र महिलाहरू विस्तारै आर्थिक आत्मनिर्भर तर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ ।

३.४.३ वैयक्तिक शसक्तिकरणको क्षेत्रमा प्रभाव

महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाहरूको वैयक्तिक विकासको क्षेत्रमा पनि केही सकारात्मक परिवर्तनहरू आएको पाइन्छ । महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भईसकेपछि दलित जनजाति महिलाहरूले आफ्ना समस्याहरू, आफुहरूमाथि हुने गरेका घरेलु हिंसा लगायत अन्य हिंसाका घटनाहरूको बारेमा समुहमा भन्न सक्ने भएको पाइन्छ । तरपनि पृथिसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्था तथा परम्परागत सोचमा परिवर्तन आउन नसकेका कारण महिलाहरूलाई लक्षित गरी जती सुकै कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेतापनि पुरुषको तुलनामा पछाडी नै परेको पाइन्छ । त्यसमा पनि दलित तथा जनजाति महिलाहरू भन्ने पछाडी परेको पाइन्छ । महिला महिला विचमा समेत विभेद रहेको पाइन्छ । अथात् सबै महिला एकै है भन्ने भावना समुदायमा विकास हुन सकेको पाइदैन त्यसले गर्दा पनि अन्य महिलाको तुलनामा दलित जनजाति महिलाको वैयक्तिक स्थिति कमजोर रहेको पाइन्छ ।

परिच्छेद - चार

निष्कर्ष, प्राप्ति तथा सुभावहरु

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिता सम्बन्धि स्थलगत अध्ययनका आधारमा प्राप्त भएका मुख्य प्राप्ति, निष्कर्ष तथा सुभावहरुलाई यस अध्यायमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.१ मुख्य प्राप्ति

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिताको अध्ययनका मुख्य प्राप्तिहरु यसप्रकार रहेका छन् :-

- महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गठन भएका महिला समुह/समिती/संस्थाहरुको सङ्ख्या तथा महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तीकरणका लागि गरिने कार्यक्रमहरुको प्रकार जिल्ला अनुसार फरक फरक रहेको पाइयो ।
- जिल्लामा रहेको दलित जनजाति महिलाहरुको कुल जनसङ्ख्या मध्ये बभ्राङ् जिल्लामा ४६.५९ प्रतिशत रामेछाप जिल्लामा २४.२६ प्रतिशत र नवलपरासी जिल्लामा २२.५३ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरु मात्र महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएको पाइयो ।
- त्यसैगरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका महिलाहरु मध्ये बभ्राङ् जिल्लामा २९.८४ प्रतिशत दलित जनजाति महिला र ७८.९६ प्रतिशत अन्य समुदायका महिला रहेको पाइयो । त्यस्तै रामेछाप जिल्लामा दलित जनजाति महिला ५४.८५ प्रतिशत र अन्य महिला ४५.९५ प्रतिशत तथा नवलपरासी जिल्लामा ३२.९२ प्रतिशत दलित जनजाति महिला र ६७.८८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- दलित जनजाति महिलाहरुको तुलनामा समुदायमा रहेका अन्य समुदायका महिलाहरुको सहभागिता धेरै रहेको पाइयो ।
- महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाहरु मध्ये निरक्षर वा लेखपढ गर्न नसक्ने ४७.२४ प्रतिशत, सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने ३३.३३ प्रतिशत, कक्षा १० सम्म पढेका ९३.८८ प्रतिशत र एस.एल.सी वा सो भन्दा माथिको शैक्षिक योग्यता

भएका ५.५५ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका अधिकांश दलित जनजाति महिलाहरु निरक्षर रहेको पाइयो ।

- महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका दलित जनजाति महिलाहरु मध्ये १९.४४ प्रतिशत ३०-४० वर्ष उमेर समुहका, ३०.५५ प्रतिशत ४०-५० वर्ष उमेर समुहका, ४१.६६ प्रतिशत ५०-६० वर्ष उमेर समुहका र ८.३३ प्रतिशत ६० भन्दा माथिका उमेर समुहका रहेका पाइयो ।
 - महिला समुह/समिती/संस्थाको गठन गर्दा केही समावेशी बनाउने प्रयास भएतापनि दलित तथा जनजाति महिलाहरुको उल्लेखनीय सहभागिता हुन सकेको पाईएन ।
 - समुह/समिति/संस्थाको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाहरु पुग्न सकेका पाईएन ।
 - महिला विकास कार्यक्रम सबै समुदायको पहुँचमा पुग्न नसकेको र पुगेको ठाँउमा पनि समुहमा आवद्ध गराउने सन्दर्भमा माथिल्लो निकाय बाट खासै प्रयास भएको पाइदैन ।
 - अशिक्षा, समुदायमा अभै पनि व्याप्त रहेको परम्परागत सोच एवं संस्कारका कारण कतिपय दलित जनजाति महिलाहरु चाहेर पनि समुह/समिति/संस्थामा आवद्ध हुन नसकेको पाईयो ।
 - महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी भएका दलित जनजाति महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक सशक्तिकरणको क्षेत्रमा थोरै भएपनि परिवर्तन आएको पाइयो ।
- यसरी समाजमा रहेका सबै महिलाहरु त्यसमा पनि दलित तथा जनजाति महिलाहरुको लागि लक्षित गरेर विभिन्न प्रकारका महिला विकास कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिएको भएतापनि अन्य महिलाहरुको तुलनामा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिता तथा उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक स्थिति अन्य समुदायका महिलाहरुको तुलनामा कमजोर रहेको पाइयो ।

४.२ निष्कर्ष

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिताको अध्ययन पश्चात अध्ययनका निष्कर्षहरुलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ :-

- महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको लागि जिल्लाहरुमा महिला समुह, महिला समिती तथा महिला संस्थाहरुको गठन भएको हुँदा यी महिला समुह, महिला समिती
-

तथा महिला संस्थाहरूले महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक शसक्तीकरणका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू गरिरहेका छन् ।

- दलित तथा जनजाति महिलाहरूको सामाजिक शसक्तीकरणका लागि लैङ्गिक विभेद सम्बन्धि कार्यक्रम, महिला हिंसा विरुद्धको सचेतना कार्यक्रम, प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धि कार्यक्रम, हिंसामा परेका महिलाको उद्धार सम्बन्धि कार्यक्रम, एकल महिला सचेतना कार्यक्रम, बालविवाह सम्बन्धि जनचेतनामूलक कार्यक्रम जस्ता विभिन्न कार्यक्रमहरू शुरु गरेको कारणले गर्दा यी महिलाहरूको सामाजिक स्थितिमा पनि परिवर्तन आएको छ । साथै घरपरिवार तथा समुदायमा हुने महिला हिंसा तथा विभेदका घटनाहरू कम हुँदै गएको छ ।
 - त्यसैगरी दलित तथा जनजाति महिलाहरूलाई आर्थिक रूपमा शसक्त बनाउनको लागि सिलाई बुनाइ, हस्तकला, तरकारी खेती, बाखापालन जस्ता सिपमूलक तथा आयआर्जनमूलक कार्यक्रम तथा तालिमहरू सञ्चालन भएको र ती तालिमबाट सिकेका सिपहरूको प्रयोग गरि विभिन्न प्रकारका आयमूलक कार्यमा महिलाहरू संलग्न भएको पाइन्छ । यसरी महिलाहरू आयमूलक कार्यमा संलग्न हुन थाले सँगै घरपरिवारको आर्थिक अवस्थामा पनि सुधार आएको पाइन्छ ।
 - दलित तथा जनजाति महिलाहरूलाई वैयक्तिक रूपमा शसक्त बनाउन समूह/संस्था दर्ता सम्बन्धि कार्यक्रम, महिला कानुनी अधिकार सम्बन्धि तालिम, किशोरी नेतृत्व विकास तालिम, अनुशिक्षण तालिमहरू सञ्चालन हुँदै आएको र तालिमहरू पाइसके पछि महिलाहरू आफ्ना समस्याहरू समुहमा छलफल गर्न सक्ने, आफुहरू माथि हुने हिंसा एवं विभेदको कानुनी उपचार खोज्न सक्ने र समुदायमा आफ्ना कुराहरू राख्न सक्ने भएका पाइन्छ ।
 - जिल्लामा रहेको दलित जनजाति महिलाहरूको कुल जनसङ्ख्या मध्ये बझाङ जिल्लामा ४६.५९ प्रतिशत रामेछाप जिल्लामा २४.२६ प्रतिशत र नवलपरासी जिल्लामा २२.५३ प्रतिशत दलित जनजाति महिलाहरू महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि पाइन्छ । त्यसैगरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका महिलाहरू मध्ये बझाङ जिल्लामा २९.८४ प्रतिशत दलित जनजाति महिला र ७८.९६ प्रतिशत अन्य समुदायका महिला रहेको पाइयो । त्यस्तै रामेछाप जिल्लामा दलित जनजाति महिला ५४.८५ प्रतिशत र
-

अन्य महिला ४५.१५ प्रतिशत तथा नवलपरासी जिल्लामा ३२.१२ प्रतिशत दलित जनजाति महिला र ६७.८८ प्रतिशत अन्य महिला रहेको पाइन्छ । यस तथ्यलाई आधार मान्दा महिला विकास कार्यक्रममा अन्य समुदायका महिलाहरुको तुलनामा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिता न्यून रहेको पाइन्छ ।

- महिला विकास कार्यक्रममा सहभागि भएका धेरै दलित जनजाति महिलाहरु निरक्षर वा लेखपढ गर्न नसक्ने रहेको पाइन्छ । अध्ययनमा सहभागि दलित जनजाति महिलाहरु मध्ये ४७.२४ प्रतिशत निरक्षर, सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने ३३.३३ प्रतिशत, कक्षा १० सम्म पढेका १३.८८ प्रतिशत र एस.एल.सी वा सो भन्दा माथिको शैक्षिक योग्यता भएका ५.५५ प्रतिशत मात्र रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी महिला विकास कार्यक्रममा सहभागिमध्ये ५०-६० वर्ष उमेर समुहका महिलाहरुको सङ्ख्या धेरै रहेको पाइन्छ । सहभागि भएका दलित जनजाति महिलाहरु मध्ये ३०-४० वर्ष उमेर समुहका १९.४४ प्रतिशत, ४०-५० वर्ष उमेर समुहका ३०.५५ प्रतिशत, ५०-६० वर्ष उमेर समुहका ४१.६६ प्रतिशत र ६० भन्दा माथिका उमेर समुहका ८.३३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।
- महिलाहरुको लागि लक्षित गरेर विभिन्न प्रकारका लक्षित समुह कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिएतापनि ती कार्यक्रमहरुमा दलित तथा जनजाति महिलाहरुको खासै सहभागिता हुन सकेको पाइदैन । महिला समुह/समिती/संस्थाको गठन गर्दा केही समावेशी बनाउने प्रयास भएतापनि दलित तथा जनजाति महिलाहरुको उल्लेखनीय सहभागिता हुन सकेको पाइदैन भने समुह/समिति/संस्थाको प्रमुख पदमा दलित जनजाति महिलाहरु पुग्न सकेको पाइदैन ।
- समुदायमा रहेका अन्य समुदायका महिलाहरुको तुलनामा दलित जनजाति महिलाहरुको सहभागिता न्यून पाइन्छ । दलित जनजाति महिलाहरुमा पनि सबैको सहभागिता हुन सकेको पाइदैन । सबै समुदायको पहुँचमा महिला विकास कार्यक्रम पुग्न नसकेको, अशिक्षाको कारणले पनि धेरै दलित तथा जनजाति महिलाहरु महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी नभएका र समुदायमा अझै पनि व्याप्त रहेको परम्परागत सोच एवं संस्कारका कारण कतिपय दलित जनजाति महिलाहरु चाहेर पनि समुह/समिति/संस्थामा आवद्ध हुन नसकेको र समुहमा आवद्ध गराउने सर्दभमा माथिल्लो निकाय बाट खासै प्रयास भएको पाइदैन ।

- दलित जनजाति महिलाहरूलाई माथि उठाउने सन्दर्भमा पनि समुदाय तथा समुदायका अन्य महिलाहरूबाट खासै प्रोत्साहन गर्ने गरेको पाइदैन । समाजमा अभै पनि अदृश्य रूपमा कहिकतै जातिय विभेद रहेको पाइन्छ । महिलाहरूमा जबसम्म **“सबै महिलाहरू एकै हुन्”** भन्ने भावनाको विकास हुदैन तबसम्म महिला विकासका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूमा दलित तथा जनजाति महिलाको समान सहभागिता हुन सक्दैन । दलित जनजाति महिलाहरूलाई पनि समुहको नेतृत्व तहमा पुग्ने अवसर प्रदान गर्नको लागि माथिल्लो समुदायका महिलाहरूले दलित जनजाति महिलाहरू प्रति गरिने व्यवहारमा परिवर्तन आउनु पर्दछ
- महिला विकास कार्यक्रममा सहभागी दलित जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक स्थितिमा धेरै थोरै परिवर्तन आएको पाइन्छ ।

यसरी समाजमा रहेका सबै महिलाहरू त्यसमा पनि दलित जनजाति महिलाहरूको लागि लक्षित गरेर विभिन्न प्रकारका महिला विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको भएतापनि अन्य महिलाहरूको तुलनामा दलित जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक स्थिति कमजोर रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

४.३ सुभावरु

महिला विकास कार्यक्रममा दलित जनजाति महिलाहरूको सहभागिता सम्बन्धि अध्ययन पश्चात तपसिलका सुभावरु पेस गरिएको छ ।

- समुदायका रहेका सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक रूपमा विपन्न वर्गका सबै महिलाहरूसम्म पुग्ने गरी महिला विकास कार्यक्रमलाई विस्तार गर्नु पर्दछ ।
- महिला विकासका लागि सञ्चालन भएका विभिन्न कार्यक्रमहरूमा दलित तथा जनजाति महिलाहरूको बढी भन्दा बढी सहभागिता गराउनको लागि सर्वप्रथम महिला शिक्षा कार्यक्रम र महिला सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । त्यसको लागि महिला विकास कार्यक्रम अर्न्तगत महिला शिक्षा, प्रौढ शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ ।
- दलित तथा जनजाति महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा वैयक्तिक सशक्तिकरणका लागि उनीहरूको आवश्यकता अनुसार छुट्टै कार्यक्रमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

- महिला समुह, समिति वा संस्थाको गठन गर्दा प्रमुख या उपप्रमुख पदमा अनिवार्य रूपमा दलित जनजाति महिला हुनु पर्ने व्यवस्था महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन मार्गदर्शनमा नै गरिनु पर्दछ ।

४.३.१ भावी कदमहरु

अध्ययनको नतिजा र निष्कर्षलाई हेर्दा, यदि यस किसिमको (दलित महिला सम्बन्धी) अध्ययनलाई वृहत रूपमा हिमाल, पहाड, तराई, सातवटा प्रदेश र विभिन्न जातजाति भित्र पनि दलित भनेर रहेका महिलाहरुको अवस्थालाई अनुसन्धान गरी भावी महिला विकास सम्बन्धी वृहत रणनीति बनाउन सहयोग पुग्ने छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, बलराम (२०६५), **लैङ्गिक अध्ययन** : काठमाडौं, नेशनल बुक सेन्टर, भोटाहिटी ।

जोशी, नारायण प्रसाद (२०६८), **महिला सशक्तिकरणले उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक विकासमा**

पुन्याएको योगदान : राना गाँउ डोटी जिल्लाको एक अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध,

अर्थशास्त्र विभाग, त्रि.वि कीर्तिपुर ।

नेपाल सरकार, (२०७३), **महिला विकास कार्यक्रम वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७२/०७३** : ललितपुर

महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, महिला तथा बालबालिका विभाग ।

नेपाल सरकार, (२०७३), **महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन मार्गर्देशन २०७२** : ललितपुर

महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, महिला तथा बालबालिका विभाग ।

नेपाल सरकार, (२०७२), **नेपालको संविधान** : काठमाडौं कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय

मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

पाण्डेय, मधुसुधन (२०६५), **नेपालका जनजातिहरु** : काठमाडौं, पैरवी प्रकाशन ।

राउत, गणेश कुमार (२०६३), **सामाजिक परिचालन कार्यक्रमको प्रभावकारीता, उदयपुर जिल्लाको एक**

अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध, अर्थशास्त्र विभाग, त्रि.वि कीर्तिपुर ।